

SOCIOLOGISK FORSKNING

1/98

PRIS 75,- INKL MOMS

SOCIOLOGISK FORSKNING

Tidskrift för Sveriges Sociologförbund, utgiven med stöd av Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet, med redaktionen vid Högskolan i Örebro, Institutionen för samhällsvetenskap.

Redaktion

Rolf Lidskog (red), Berth Danermark, Mats Ekström, Monica Johansson och Berit Åberg

Adress

Sociologisk Forskning, Högskolan i Örebro, Institutionen för samhällsvetenskap, 701 82 Örebro. Tel 019-30 32 72, fax 019-30 34 84, e-post rolf.lidskog@hoe.se

Annonser

Halvsida i ett nummer 500 kronor, helsida i ett nummer 900 kronor, då heloriginal lämnas.

Data

Omslag Sune Andersson. Grafisk form Högskolan i Örebro, Avdelningen för informations- och kontaktfrågor, Ulla Fogelström, Teckensnitt Sabon och Franklin Gothic. Printed in Sweden by Graphic Systems AB Malmö 1998. ISSN 0038-0342.

Prenumerationer, lösnummer, adressändringar och reklamationer

Vi anlitar PROGEK (Progressiv ekonomitjänst Ek för) för dessa uppgifter. Ange alltid att det gäller Sociologisk Forskning och om du är medlem i Sveriges Sociologförbund eller ej. Uppge gärna ditt prenumerantnummer som bland annat finns på adressetiketten.

För medlemmar i Sveriges Sociologförbund ingår tidningen i medlemsavgiften.

Prenumerationspriser	Institutionsprenumeration	300 kr
	Enskild prenumeration	200 kr

Lösnummerpriser	Enkelnummer	75 kr
-----------------	-------------	-------

Priset inkluderar portot. Ingen faktureringsavgift tillkommer vid förskotts-betalning.

Postgiro: 67 06 67-5, Sociologisk Forskning

Postadress: Sociologisk Forskning,co PROGEK, Box 31003, 400 32 Göteborg.

Telefon: 031-24 34 40, telefontid vardagar 9-12, 13-16.

INNEHÅLL

NUMMER 1 1998

ARTIKLAR

Familjebrukets sociologi. Porträtt av den svenske bonden före EU-inträdet 5
AV GÖRAN DJURFELDT

Att förhålla sig till tidigare forskning. Ett argumentationsanalytiskt perspektiv 31
AV STEN ANTTILA

Handlingar och utfall. En diskussion av samhandlingslogiker 57
AV BJÖRN ERIKSSON

RECENSIONER

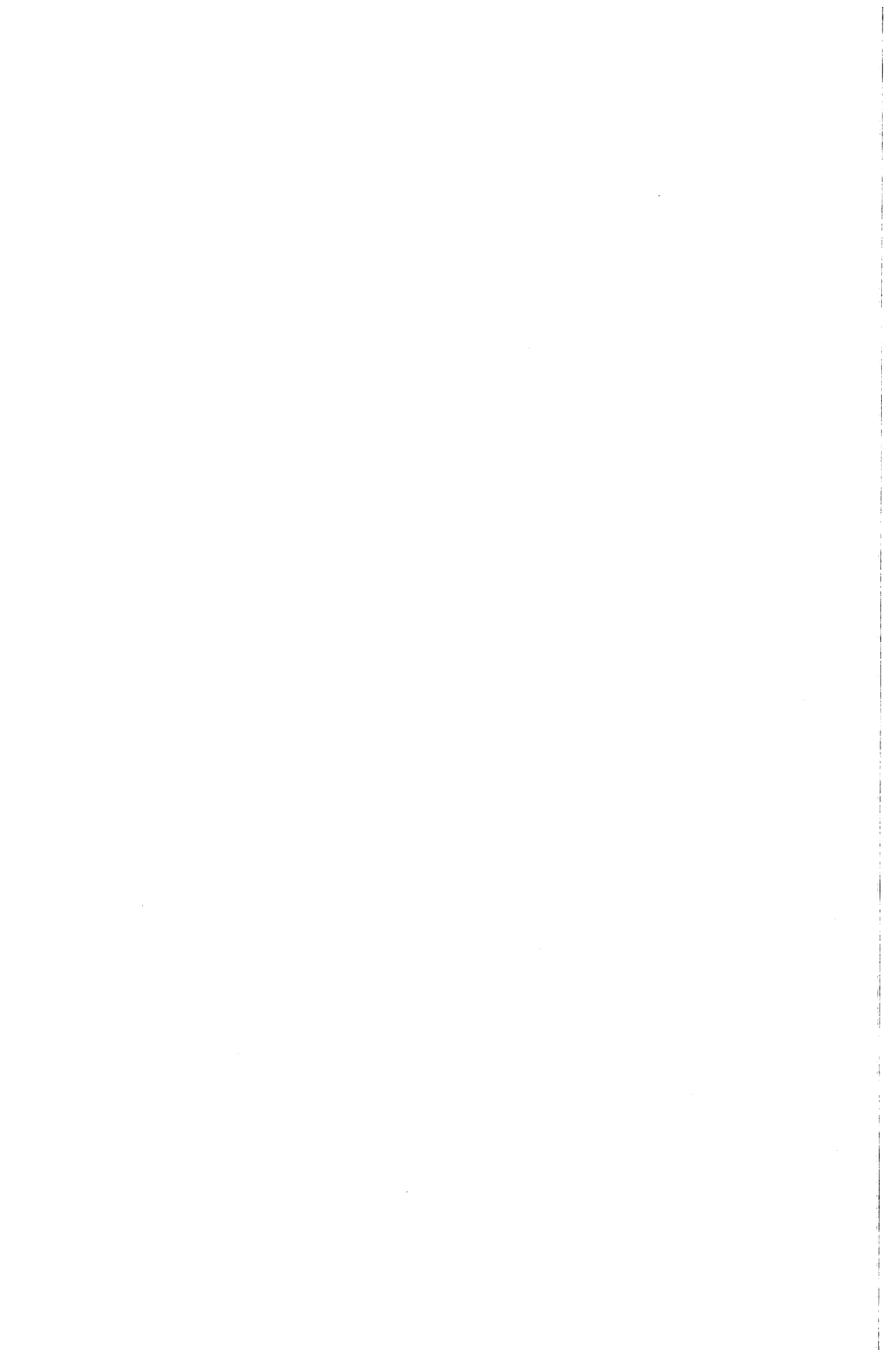
Kerstin Jacobsson (1997) Så gott som demokrati. Om demokratifrågan i EU-debatten. 91
Umeå: Boréa Bokförlag
OVE K. PEDERSEN

Per Lindquist (1997) Det klyvbara ämnet. Diskursiva ordningar i svensk kärnkraftspolitik 1972-1980. 95
Lund Dissertations in Sociology 1:8
PETER GUNDELACH

Aagoth Elise Storvik (1997) Skikk og bruk på legekantoret – en studie av legers selvpresentasjon og deres relasjoner til pasientene. 105
Universitetet i Oslo Institutt for sosiologi
ANNMARI SELLERBERG

Birgitta Löwander (1997) Rasism och antirasism på dagordningen: Studier av televisionens nyhetsrapportering i början av 1990-talet. 111
Department of Sociology, Umeå University, nr 6.
MATS EKSTRÖM

Mohammad Fazlhashemi & Stephen Fruitman (red.) (1997) Medborgarskap. Reflektioner kring ett problematiskt europeiskt begrepp. 117
Stockholm: SNS förlag.
HÅKAN JOHANSSON

Familjebrukets sociologi. Porträtt av den svenske bonden före EU-inträdet¹

GÖRAN DJURFELDT

Familjebruket är centralt i tre avseenden: (1) det är en hjärtpunkt i bönders ideologi och i hur de själva ser på sitt arbete; (2) det är ett primärt mål i europeisk, och därmed svensk jordbrukspolitik, att främja familjebruket; och dessutom (3) borde familjebruket vara centralt i jordbrukssociologisk teori och forskning. Samtidigt som de är centrala, är alla tre punkterna problematiska.

Som denna artikel kommer att visa, är böndernas frihet mycket villkorlig, och den beskärs på viktiga punkter av marknaden och av jordbrukspolitiken. På samma sätt är det problematiskt att avgöra om jordbrukspolitiken lever upp till sina målsättningar, eftersom bristen i precision i formuleringen av dessa gör det omöjligt att egentligen utvärdera den. Denna brist motsvaras på ett slående sätt av en svaghet i den jordbrukssociologiska forskningen, nämligen dess klenta resultat när det gäller att precisera och operationalisera sina centrala begrepp, i detta fall begreppet bonde.

Problemet är inte att det saknas teoretiska diskussioner av "bonden". Det finns ett antal klassiska diskussioner av själva begreppet bonde – Shanins verk är det mest centrala (Shanin 1972, 1982, 1988), men nämnas bör också Wolf (1971), Friedmann (t ex 1978) samt Nettings studie (1993) som förtjänar att bli klassisk. Ellis (1988) försök att formalisera studiet av bondehushållets ekonomi är också värd att uppmärksamma. Problemet är alltså inte att det saknas relevanta teoretiska diskussioner av bondebegreppet. Svårigheterna ligger på det metodiska planet.

GÖRAN DJURFELDT är docent i sociologi vid Lunds universitet och president för European Society for Rural Sociology. Han har forskat om jordbrukets sociologi i olika världsdelar och för närvarande sysselsatt med ett projekt om kvinnor i svenskt lantbruk.

E-post: goran.djurfeldt@soc.lu.se

Ser man på konkreta studier av jordbruk och bönder, blir intrycket ofta just analytisk oskärpa. Ofta är forskarna inte mer avancerade än journalister och lekmän: de nöjer sig med ett ospecificerat och oproblematiserat vardagsspråkligt begrepp "bonde", och bygger upp sina studier runt detta. Framför allt ser man sällan några försök att operationellt definiera vad som menas med olika typer av bönder, och att använda sådana definitioner i empirisk forskning. I och för sig kan man nämna ett antal strålande undantag, förutom en del av de redan nämnda, till exempel Barletts studier (t ex 1993) och Gassons och Erringtons översikt över "the farm family business" (1993).

Går man igenom empiriska samhällsvetenskapliga studier av lantbruk och lantbrukare är en sak ändå slående: Om man överhuvudtaget diskuterar operationalisering av bonde- eller familjebruketsbegreppet, nöjer man sig oftast med *ad hoc* definitioner, och sätter gränser i termer inkomst, areal eller andra kriterier. Kriterierna för att skilja mellan familjebrukare och storbönder, eller mellan småbönder och vanliga bönder blir därmed godtyckliga.

Man behöver inte vara expert på vetenskapsteori för att inse att ett sådant förhållningssätt till centrala begrepp knappast främjar utvecklingen av jordbruks-sociologisk kunskap. Man frånhänder sig redskapen för att besvara jordbruks-sociologins centrala frågeställningar. Det gäller klassiska frågeställningar om jordbrukets utveckling, som till exempel: håller bönderna på att försvinna och ersättas av kapitalistiska entreprenörer? En nyare frågeställning är: håller mångsyssleri (eller "pluriaktivitet") och småskalig produktion på att slå ut det specialiserade och kommersialiserade familjebruket? Men även komparativa frågeställningar är svåra att hantera utan ordentliga definitioner: är Sverige ett mer bondedominerat jordbrukssamhälle än England eller USA? Sådana frågor kan inte besvaras med hjälp av *ad hoc* definitioner i termer som till exempel areal. Förutom att sådana definitioner inte är precisa, så varierar de både över tid och rum, och de gör det alltså omöjligt att besvara frågor om förändringar över tid, eller variationer mellan olika samhällen.

Bristen på precisa och helst operationaliserbara definitioner minskar jordbruks-sociologins relevans för den jordbrukspolitiska debatten. Som Hill (1993, s 359–360) visat, så är det och har hela tiden varit ett centralt mål i EUs jordbrukspolitik att främja familjebruket. I Sverige kan man säga att målsättningen övergavs med nedmonteringen av jordbruksregleringen och liberaliseringen av jordförvärvslagen i början av 1990-talet. Men målet återinfördes i och med EU-inträdet, när unionens målsättningar blev våra. Bristen på precisa definitioner gör det emellertid omöjligt att utvärdera politiken: uppfyller den målsättningen att främja familjebruket, eller motverkar den kanske målet? Eller med Hills ord:

The family farm thus represents a significant 'myth' in the EC's policy process for rural areas – an as yet unexplored or untested phenomenon that nevertheless forms the basis for actual policy. (a a s 360)

En sak verkar alltså vara gemensamt för europeisk jordbrukspolitik och för sociologin om jordbruket. Bonden och familjebruket är centralt för båda. Men de har en besläktad svaghet när det gäller begreppslig precision. Detta gör det svårt att utvärdera politiken, eftersom mätbara indikatorer saknas. Sociologerna har knappast hjälpt till att formulera sådana, vilket inte ökar ämnets relevans för den jordbrukspolitiska debatten.

Under en rad år har jag tillsammans med flera kollegor arbetat på att fylla igen det jordbrukssociologiska hålet, som bristen på operationaliserbara definitioner utgör. Denna artikel bygger på data från ett projekt om svenskt jordbruk, där ett av målen var att operationalisera ett teoretiskt förankrat bondebegrepp. En del av resultaten har rapporterats på andra håll (Djurfeldt och Waldenström 1996, Djurfeldt 1996c). Här är avsikten att, med utgångspunkt i ett precist formulerat bondebegrepp, och med hjälp av den analys av svensk agrarstruktur som utvecklats i de nämnda arbetena, diskutera några andra aspekter av svenskt jordbruk.

I nästa kapitel introduceras ett sociologiskt begrepp om *det egentliga familjebruket*. En kärnpunkt i detta är familjebrukets *autonomi*, men som senare visas är denna högst villkorlig. Framför allt sätter jordbrukspolitiken gränser för familjebrukets reproduktion. Efter en presentation av svensk agrarstruktur i sociologiskt perspektiv, går jag in på det pris i termer av slit och släp som bönderna får betala för sin villkorliga autonomi. Därefter visar jag hur böndernas ideologi, med sin hjärtpunkt i familjebruket, för dem motiverar det höga pris de betalar för sin självständighet. Enligt min mening finns det en relation mellan den politisk-administrativa regleringen av jordbruket, och den höga graden av politisk facklig mobilisering i jordbruket, som därefter behandlas. Slutligen behandlas i samma perspektiv böndernas planer för och förväntningar på framtiden, som de såg ut när data samlades in, innan ett svenskt inträde i EU blev aktuellt.

Det egentliga familjebruket

I ett annat sammanhang har jag definierat *det egentliga familjebruket* som följer:

- 1) Det egentliga familjebruket karaktäriseras av att tre funktionella enheter delvis sammanfaller: (a) produktionsenheten (gården), (b) konsumtionsenheten (hushållet) och (c) släktskapsenheten (familjen).
- 2) För sin reproduktion är det egentliga familjebruket beroende av *familjearbetskraft*, det vill säga arbete utfört av medlemmarna av familjen/hushållet. Här avses

inte första hand företagsledning utan arbete i den primära produktionen (jfr Djurfeldt 1994, s 24 ff).

Ett kännetecken för det egentliga familjebruket är dess *reproduktiva autonomi*. Det egentliga familjebruket är reproduktivt autonomt i två avseenden: (i) det är oberoende av inkomster utanför jordbruket och (ii) det är oberoende av främmande arbetskraft (i den primära produktionen). Det kan visserligen förekomma marginella inkomster från andra källor än gården, och likaså kan *främmande* arbetskraft spela en marginell roll i produktionen. Detta vållar problem när man ska operationalisera definitionen, men så länge vi håller oss på den analytiska nivån är förhållandet klart: utomgårds inkomster spelar ingen roll för gårdens och hushållets reproduktion, och därmed är utomgårdsarbetet också utan avgörande betydelse för reproduktionen. Likaså spelar anställda eller annan typ av främmande arbetskraft ingen roll i arbetet på gården.

Centralt för detta sätt att se på familjeproduktion är familjearbetets *utbytbart*, alltså i vilken mån som familjearbete kan bytas ut mot andra former av arbete, framför allt anställda. Det är av detta skäl som främmande arbetskraft är central i analysen, även om den har en relativt marginell roll i det svenska jordbruket. Observera att specialiserade tjänster, typ veterinär- eller revisorstjänster inte räknas som främmande arbetskraft, eftersom sådana tjänster i princip inte är utbytbara mot familjearbete. Det egentliga familjebruket kan alltså ha en hög tjänstekonsumtion, utan att det därför förlorar sin karaktär av familjeproduktion.

Vidare anses det karaktäristiskt för det egentliga familjebruket att det tenderar att vara inriktat på *generationsvis reproduktion*. Detta är ett resultat av överlappningen mellan produktionsenheten (gården) och släktskapsenheten (familjen). För många bönder är det ett överordnat mål att lämna över den fädernegård som de själva ärvt till sina barn. Planeringen av produktionen går därmed utöver den egna livscykeln. Vi återkommer till detta när vi senare behandlar böndernas framtidsplanering.

En villkorlig autonomi

Familjebrukets reproduktiva autonomi är villkorlig. Som det brukar heta i forskarjargong: allt annat givet, så är det egentliga familjebruket reproduktivt autonomt. Men som alla vet, "allt annat givet" är sällan givet i samhällsvetenskapliga sammanhang – annat än momentant.

Man brukar tala om att bönder är beroende av vädret, men i dagens kommersialiserade jordbruk är inte vädret det största problemet, utan jordbrukspolitiken. Den sätter, enligt mitt sätt att se, betingelserna för böndernas reproduktion, och därmed

också gränserna för det egentliga familjebrukets autonomi. I det följande byggs detta påstående under.

Neoklassiska liksom marxistiska och nymarxistiska ansatser tenderar att försumma jordbrukspolitikens roll, och fokuserar istället helt på den kapitalistiska ekonomi som jordbruket är omgivet av och i mindre eller större utsträckning också är en del av. Den klassiska marxistiska analysen av bondebruket hade sina blinda fläckar (Djurfeldt 1981), som till exempel den förtida dödsattesten för bönderna. Liksom medelklassen var bönderna för klassikerna en undergångsdomd klass. Nyare marxistiska analyser tuggade länge på detta tema genom att göra bönderna antingen till förklädda lönearbetare eller till förklädda kapitalister (Vergopolous 1974 intar den senare, Seyler 1983 intar båda positionerna). Det senare hävdas förresten också av många neoklassiska ekonomer som ser bönderna som rationella företagare (se Ellis 1988, kap 2). Men precis som det inom nationalekonomin finns en rörelse mot mer realistiska teorier om jordbruket (t ex household production theory, se Hillebrand m fl 1995), så finns det marxistiskt inspirerade analyser som försöker förstå familjebruket plats i modern kapitalistiskt dominerad ekonomi (t.ex. Goodman och Redclift 1991, för en översikt se Djurfeldt 1994, s 98 ff)

Jag vill emellertid hävda att både nymarxister och neoklassiker försummat jordbrukspolitikens roll för familjebrukets reproduktion. De bästa nymarxistiska analyserna har koncentrerat sig på böndernas vertikala underordning under kapitalistisk agro-industri (se t ex. Goodman och Redclift 1991). Men de försummar bl a det elementära faktum att agro-industrin ofta är kooperativ snarare än privatkapitalistisk. De tar heller inte hänsyn till den fundamentala aspekten, att det agro-industriella kapitalet opererar på marknader som är politiskt och administrativt reglerade. De nymarxistiska teorierna är i detta avseende visserligen mera avancerade än den neoklassiska, som i sin grundversion opererar med orealistiska antaganden som att de marknader som jordbrukarna opererar på är "fria" marknader, med perfekt konkurrens, utan monopol, med rationella aktörer etc. (jmr Ellis 1988, kap 2). Men också i förlängning av den neoklassiska traditionen finns rörelser mot mer verklighetsanpassning. Ellis citerade bok är ett exempel på detta.

Det finns väl knappast några marknader som står längre från den idealtypiska "fria" marknaden än de agro-industriella. Man behöver bara peka på det enkla faktum att den största posten i EUs budget är den gemensamma jordbrukspolitiken (CAP), för att stryka under hur fundamental den politisk-administrativa regleringen av jordbruket är.²

I förlängning av ovanstående perspektiv på bondeproduktionen, tar denna artikel upp tre saker:

(1) Först diskuteras det höga pris som bönderna får betala för sin högst villkorli-

ga autonomi i termer av arbete dygnet och veckan runt.

(2) Vidare studeras det jag provisoriskt kallar autonomins *värde*: Artikeln visar på att bönderna tenderar att betrakta det höga priset som överkomligt, eftersom de sätter ett sånt högt värde på det de betraktar som sin "frihet".

(3) I förlängningen av tesen om att villkoren för böndernas autonomi sätts av jordbrukspolitiken, fokuserar artikeln vidare på böndernas medel för att påverka sina villkor, nämligen deras producentfackliga och politiska organisering. Jag visar att bönderna har en jämfört med andra yrkesgrupper unik grad av politisk mobilisering.

(4) Slutligen tar artikeln upp vad som är unikt för familjeproduktionen, nämligen dess inriktning på generationsvis reproduktion: många bönder har som mål att föra en fädernegård vidare till sina barn. Dessa framtidsmål studeras i ljuset av en ytterligt osäker och oförutsägbar framtid. Men först några ord om den undersökning som denna artikel bygger på, och ett kort referat av redan uppnådda resultat.

Agrarstrukturen

Data från denna undersökning är hämtade från intervjuer i lantbrukshushåll i tre kommungrupper: Skurup-Trelleborg, Skara-Skövde och Kramfors-Sollefteå. Detaljer i sticksprovets konstruktion, datainsamling samt en beskrivning av de tre områdena återfinns i redan publicerat material (Djurfeldt och Waldenström 1996), och de ska inte upprepas här. Det ska bara sägas att stickprovet drogs i tre steg, varav de två första (valet av produktionsområden och kommuner) gjordes med så kallad *purposive sampling*. Inom de valda kommunerna användes ett stratifierat sannolikhetsurval. Urvalet är alltså statistiskt representativt enbart för de tre kommungrupperna. Stickprovet representerar enbart den artificiella population som de sex kommunerna utgör. När det inte finns några viktiga skillnader mellan kommungrupperna behandlar jag den artificiella populationen som en helhet. Jag bygger därvid på antagandet att urvalet *illustrerar* för landet mera allmänna förhållanden (jfr diskussionen i Djurfeldt och Waldenström 1996).

De bruk som benämns de egentliga familjebruken utgör bara omkring 14 procent av populationen. Detta är de enda bruk som passar in i en snäv definition av familjebruk utvecklad ur den idealtyp som diskuterats ovan (jfr Djurfeldt 1996a och 1996b). Vidgar man definitionen kan man till de egentliga familjebruken lägga ytterligare två brukstyper. Först har vi "familjebruk beroende av utomgårds inkomster", eller kort och gott "beroende familjebruk." Dessa är familjebruk där makarna spenderar mindre än halvtid på arbete utomgårds men där bruket, för sin fortlevnad, kräver en kombination av inomgårds och utomgårds inkomster. Om

Tabell 1: Andel gårdar efter typ (procent)

Gårdstyp	Procent
<i>Professionella brukstyper:</i>	
Ensambruk	15
Beroende familjebruk	20
Egentliga familjebruk	14
Storbruk beroende av anställda	3
Delsumma	52
<i>Icke-professionella brukstyper:</i>	
Deltidsbruk	38
Transfereringsbruk	11
Delsumma	49
TOTALT	101

Källa: Egen stickprovsundersökning

dessa läggs till de egentliga familjebruken, omfattar familjebrukssektorn 34 procent av populationen. Det är dock viktigt att notera att mer än hälften av bruken i denna sektor är beroende av utomgårdarbete och därmed inte passar in i kategorin egentliga familjebruk.

Därefter följer ensambruken. Dessa är bruk där lantbrukaren själv lägger ner allt eller det mesta av arbetet på gården. Många av dessa lantbrukare är ensamstående och, om de är gifta, deltar maken inte i någon större utsträckning i arbetet. Ensambruk (i sällsynta fall kvinnligt ensambruk) är ett intressant fenomen då dess existens visar att modern produktionsteknik i viss utsträckning har brutit ner den intima kopplingen mellan familjen och gården. Endast genom att tänja på begreppet familjebruk kan ensambruken placeras i en sammanslagen kategori av familjebruk som då omfattar 49 procent av populationen. Detta är vår uppskattning av familjebrukssektorn med vidast möjliga definition.³

Vid sidan av familjebrukssektorn finns flera brukstyper. Dels har vi ett litet antal storbruk som är beroende av avlönad arbetskraft (3%). Vidare finner vi den vanliga kategorin deltidbruk (38%), och den något mindre kategorin transfereringsbruk (11%). De föregående spenderar mer än hälften av sina arbetstimmar utomgård och är beroende av utomgårdsinkomster. De tenderar att ha en mindre intensiv drift än de redan nämnda brukstyperna. På transfereringsbruken är utomgårdarbetet begränsat, och i stället är transfereringar⁴ en viktig inkomstkälla.

I det följande gör jag en distinktion mellan *professionella brukstyper* och övriga. Med de förra avses ensambruken, de beroende och de egentliga familjebruken samt storbruken. Gravitationspunkten bland de professionella är det egentliga familje-

bruket. Det utgör för det första tyngdpunkten i familjebrukets sociologi, som jag ser det. Vidare är det en gravitationspunkt i den meningen att det är attraktivt för så många att vara "självständiga" jordbrukare. Slutligen är familjebruket tyngdpunkt i europeisk och därmed svensk jordbrukspolitik, eftersom den, som nämnts, siktar till att främja just denna typ av lantbruk. Det finns alltså en trefaldig överlappning mellan den sociologiska teorins centrala begrepp, människors strävan att bli "självständiga" och politikens uttalade målsättning att främja familjebruket.

Autonomins pris

Ovan har vi angett som ett särdrag för det egentliga familjebruket att det för sin reproduktion är autonomt i två avseenden: (i) det är oberoende av inkomster utanför jordbruket och (ii) det är oberoende av främmande arbetskraft (i den primära produktionen). Svenska familjebrukare får betala ett högt pris för denna autonomi.

Tabell 2: Arbetstid i jordbruket för män och kvinnor efter brukstyp (medeltal timmar per år)

Brukstyp	Män	Kvinnor
Ensambruk	2 594	86
Beroende familjebruk	2 368	909
Egentliga familjebruk	2 927	1 666
Storbruk	2 322	826
Deltidsbruk	817	247
Transfereringsbruk	1 363	736
För alla grupper	1 779	657
<hr/>		
Antal giltiga fall	344	293
Information saknas (%)	2	2

Källa: Egen stickprovsundersökning.

Det inser man när man studerar deras arbetstider (se tabell 2).

Den genomsnittliga arbetstiden per år är 1 779 timmar för män och mindre än hälften för kvinnor, eller 657 timmar per år. Men som alltid är medeltalet vilseledande vid sneda fördelningar som denna, och medianen mer rättvisande. Den senare är 1 600 timmar för männens del och 300 timmar för kvinnornas. Skillnaden mellan medelvärden och medianer antyder en sned fördelning med ett stort antal lantbrukare med förhållandevis låga arbetsinsatser – och speciellt gäller detta kvinnorna. För männens del är det den stora gruppen deltidbruk som drar ner medianen, medan medeltalen dras upp av proportionellt sett små grupper lantbrukare med långa arbetstider. Som synes gäller det de professionella brukstyperna där männen genomgående har långa arbetstider. I kvinnornas fall gäller detta endast de

egentliga familjebruken, som ligger högst i genomsnittlig arbetstid. På alla övriga brukstyper har kvinnorna, mätt i arbetstid, en mindre framträdande roll, och speciellt kvinnorna på deltids- och ensambruken drar ner genomsnittet.⁵

I en annan artikel har vi uppskattat vad vi kallar "familjearbetstaket"⁶. Detta definieras som den *totala familjeårsarbetstiden på gården dividerad med antalet arbetande familjemedlemmar*. Familjearbetstaket i sin tur är den punkt på skalan där insatsen av familjearbete inte längre tenderar öka. Över detta tak får man i stället en tendens för familjearbetskraften att kompletteras av anställd arbetskraft eller det vi kallat "nätverksarbete" (Djurfeldt och Waldenström 1996, 193–94). Våra data tyder på att taket ligger nära 4 000 timmar per år. På bruk som ligger nära taket arbetar man i stort sett tolv timmar om dagen, sju dagar i veckan. Man anlitar främmande arbetskraft först när den egna arbetskraften utnyttjats till det yttersta. Då förlitar man sig inte bara på vanliga anställda, utan utnyttjar i hög grad nätverken bland släkt, grannar och vänner samt även svart arbetskraft.

Detta i sin tur betyder att årsarbetstiden i jordbruket ligger på mer än det dubbla av vad den gör i industrin, där den ligger runt 1 600 timmar. Slit och släp dygnet runt och året om är vad åtminstone de manliga, och i någon mån också de kvinnliga professionella lantbrukarna får betala för sin självständighet. Med Pile (1991, s 264) kan man säga att många bönder för att säkra gårdens överlevnad i stigande grad "devaloriserat" sitt eget arbete. De arbetar mer och mer för ett allt mindre utbyte. Autonomi kostar alltså, men många är uppenbart beredda att betala.⁷ Min tes är att detta beror på att lantbrukarna ofta sätter så högt värde på självständigheten, att de kanske inte ens betraktar slitet som ett pris – utom kanske ruelsefyllda novembermorgnar när man måste släpa sig ut i svinstallet klockan fem om morgonen!

Autonomins värde

Man kan se det egentliga familjebruket som en position i en agrar struktur, men för att positionen ska få några innehavare krävs det att det finns aktörer – i detta fallet jordbrukare och deras familjer – som har ambitionen att inta denna position och som är villiga att betala priset för att stanna i den.

Under detta ligger ett perspektiv på struktur och handling som är inspirerat av Bhaskar (1989, kap 5, se för övrigt Djurfeldt 1996a). *Folk gifter sig inte för att reproducera äktenskapssystemet*, säger Bhaskar. Travesterar man honom, kan man säga att ingen är och blir "självständig" bonde för att reproducera en position i agrarstrukturen. Däremot krävs det för att denna position ska reproduceras, att det finns bönder som aspirerar på att bli och förbli familjebrukare. Man kan inte utesluta att, i länder där det egentliga familjebruket är ovanligt, som i södra Indien

(Athreya et al 1990) eller i södra Spanien (Djurfeldt 1993), är en av orsakerna att det finns få människor som eftersträvar denna tillvaro. Detta kan i sin tur bero på att det manuella arbetet värderas på ett helt annat sätt i dessa samhällen, än i det lutherskt präglade Västeuropa och det delvis likadant präglade USA.

I en inspirerande analys har Pile (1991) analyserat engelska bönders handlande med hjälp av ett begrepp han hämtat från Habermas, nämligen "privatismus" (Habermas 1973, s 106). Begreppet är uppenbarligen besläktat med Bourdieus "habitus" och handlar om den typiska motivationsstruktur som människor i en viss samhällsposition uppvisar. Pile talar om två "privatismer" hos de engelska mjölkbönder han intervjuat, det vill säga "familjeprivatismen" och "yrkesprivatismen" (a a s 257). Den förra har två aspekter, nämligen patriarkat och generationsvis reproduktion. Patriarkatet i det svenska lantbruket behandlas på annat ställe (Djurfeldt och Waldenström 1998), medan generationsskifte diskuteras mot slutet av denna artikel. Här ska vi i stället gå in på yrkesprivatismen, där "självständighet" i Sverige precis som i England (a a) är ett framstående tema.

I och för sig tyder det pris som bönderna⁸ betalar i form av slit och släp att de högt värderar sin position. Går man igenom den magra samhällsvetenskapliga forskningen om svenska bönder, är det slående att alla rapporter är eniga om en sak: *bönder trivs med sitt arbete*. (Andersson och Axelsson 1988, Andersson m fl 1984, Jansson, 1987, s 83. Jfr också översikten i Djurfeldt 1990). När man frågar dem varför, verkar svaren centreras kring två saker:

- (1) det bönder kallar "frihet" och
- (2) det de kallar närheten till "naturen" och djuren.

Som sociolog blir man frestad att undersöka exakt vad det ligger i dessa ideologiska signalord. Vad menar bönder med "frihet" och "natur"? Varför har dessa begrepp blivit så centrala, att de verkar styra böndernas hela uppfattning av sig själva, sitt arbete och sin sociala situation? Tyvärr finns det ingen systematisk forskning gjord på detta område. De rapporter som citerats ovan innehåller visserligen en del spritt material till belysning av frågan, men i övrigt en ganska rudimentär analys. Någon komplett analys kan jag inte presterar här, men jag vill gärna peka på några slående saker.

Ulrich Nitsch summerar sin erfarenhet efter intervjuer med värmländska bönder på följande sätt:

Det de värdesätter mest är friheten... Det kan låta märkligt med tanke på den knappa ledigheten. Men med friheten menar de möjligheten att själv få bestämma över vad de gör och över sin tid. (Nitsch 1985, s 167)

Det är alltså två saker som verkar vara centrala: (1) att inte vara underställd någon, att vara sin egen herre och (2) att själv kunna tillrättalägga och disponera sitt

arbete och sin dag. Häri ligger naturligtvis en enorm kontrast mot de flesta kroppsarbetande människors vardag. De senare är underställda arbetsledare, förmän och basar som – tillsammans med klockan – bestämmer vad de ska göra. Bonden bestämmer själv, och han upplever tydligen ofta kontrasten till att ingå i en hierarkisk arbetsorganisation som en befrielse.

Det är slående att böndernas frihetsbegrepp koncentrerar sig på de former av tvång som de *inte är underställda*, samtidigt som de tvingande omständigheter som de *faktiskt* lider under på något sätt underbetonas. Ibland får man en känsla av att omständigheternas tvång förträngs. Är man bonde och vill förbli det, är man tvungen att anpassa sig till ett antal omständigheter som sätts av marknaden och jordbrukspolitiken – för att inte tala om vädret! Mönstret liknar vad psykologerna kallar en kompartmentalisering, som hos den mjölkbonde Sören Jansson citerar:

Ibland tycker man att man håller på i onödan, men då är det ju så mycket annat som väger upp ... bara älgjakten till exempel ... och friheten. Du bestämmer ju själv i vilken ordning du ska arbeta. Om det nu är frihet ... Egentligen bestämmer man ju ingenting ... Bara själva ordningen. (Jansson odaterad, s 22)

Detta är ett slående exempel på ideologiens makt att styra sociala agents uppfattning av en social situation och påverka deras handlande. Här illustreras också hur ideologien eller ”privatismen” fungerar som arbetsmotivation och därmed bidrar till att hålla det svenska lantbruket gående.

”Naturen” är det andra stora temat i böndernas ideologi och här skiljer sig som det verkar svenskt lantbruk från det engelska som vi tidigare diskuterat. Det är kännetecknande för bönder att de lever i nära samspel med biologiska och ekologiska processer. Man kunde förvänta sig att detta skulle ge en nykter och osentimental inställning till naturen och dess processer. Desto mer förvånande är det att bönder delar den typiskt svenska naturromantiken – eller som en bonde citerats för att ha sagt: ”... det viktigaste är nog att jag känner mig som en del i naturen, det ger mig en kick” (Andersson och Axelsson 1988, s 14).

Bönder anser sig vara starka miljövännar. Så här skriver Nitsch om sina värmländska kobönder:

... kobönder i Värmland har en stark känsla för djur och natur och ... de är betänksamma inför konsekvenserna av metoderna i det moderna jordbruket ... De anser att dagens användning av bekämpningsmedel kan innebära risker för framtida skadeeffekter och de tycker att metoderna i jordbruket borde anpassas bättre till naturens lagar. Av hänsyn till djurens välbefinnande vill de inte pressa mjölkorna till högre avkastning. Och det kom fram mycket tydligt under våra intervjuer att bönderna menade allvar med dessa ställningstaganden. Många nämnde med eftertryck att de kände olust för den utveckling i jordbruket som de deltog i ... (a s 168)

”De kände olust för den utveckling de deltog i” – detta uttrycker en motsättning

mellan å ena sidan det dominerande naturtemat i böndernas ideologi, och de tvingande omständigheter vilka de som marknadsproducenter är underordnade. Om man vill kan man se det som en motsättning också mellan långsiktig och kortsiktig reproduktion. Bönder arbetar ofta långsiktigt, för att gården skall bestå och kunna tas över av en kommande generation (Landquist och Lundkvist 1983, s 28, 30). Men kortsiktiga reproduktionskrav kan komma i konflikt med dessa långsiktiga mål. Det gäller framför allt att klara årets skörd, att få ihop till årets räntor och amorteringar, att få ihop till de dagliga utgifterna. Så även om man upplever kemijordbruket – och det gentekniska jordbruk som är på väg – som ett hot mot de långsiktiga målen, så tvingas man i hög grad underordna sig. Detta är slående exempel på den ofrihet som faktiskt ligger i böndernas situation, och som, frestas man att säga, förträngs av det andra stora ideologiska temat – det om bondens frihet.

Detta var ett rudimentärt försök till analys av två stora ideologiska temata i böndernas sätt att förhålla sig till sitt arbete. Natur-temat delas uppenbarligen av andra grupper i det svenska samhället. Detsamma gäller frihetstemat, som bönderna delar med andra småföretagare. Men frågan är då: vad skiljer egentligen bönder från småföretagare?

Ett sätt att komma i närheten av ett svar, är att gå till de studier av livsformer i stad och glesbygd som gjorts av bland andra göteborgssociologerna Ulla Björnberg och Margareta Bäck-Wiklund. Så här karaktäriserar de småföretagarnas sätt att leva:

I denna livsform är det ständigt arbete på gång. Arbetsituationen är flexibel, vilket innebär att gränserna mellan arbetstid och fritid suddas ut. Företagare kan sällan koppla av. De har en arbetsorienterad livsstil och hela familjen blir involverad i arbetet, även barnen... Ytterligare ett tecken på deras arbetsorienterade livsstil framkommer i deras förhållande till närsamhället. Småföretagarna är måna om sociala kontakter i närsamhället. De har täta kontakter med släkt och grannar, både vad avser umgänge och arbete. Familjernas sociala kontakter är lika mycket arbetsrelationer som rena umgängesrelationer. (Björnberg och Wiklund 1897, s 77–78)

Visste man inte att det var småföretagare som omtalas i detta citat, skulle man kunna läsa det som en karakteristik av lantbruket. Därmed är frågan ställd på sin spets: vad är skillnaden egentligen? Är det man kallar ”svensk bondekultur” något man enbart finner på Skansen? Har svenska bönder genom sitt deltagande i en nationell kulturell diskurs blivit som vilka småföretagare som helst? Helt så enkelt är det kanske inte.

De citerade författarna talar om en ”neorural livsform”, en nytt sätt att leva på landet, som är anpassat till de nya livsvillkor som gäller. Det är frestande att se böndernas liv som ingående i denna neorurala livsform. I så fall skulle bönder inte

vara som vilka småföretagare som helst, men de skulle uppvisa väsentliga likheter med andra småföretagare, speciellt sådana som är baserade på lands- och i glesbygd.

Därmed inte sagt att det inte skulle gå att finna några särdrag för bönder. Till skillnad från många, om än inte alla egna företagare, är bönderna kroppsarbetare. Detta gör att de har en del gemensamt med den traditionella arbetarklassen (Jansson 1984, s 140–141). Ett särdrag hos svenska bönder grundas i det enkla faktum att bönder tenderar att vara av bondesläkt, och som sådana för de vidare en del familjetraditioner som stammar från gammal svensk bondekultur. Det ger dem också en stark lokal förankring, och detta kan vara en del av förklaringen till att bönderna i många bygder har ett politiskt inflytande som inte står i proportion till deras antal.

I sin produktionsform är bönderna företagare, och detta pekar alltså på att som sådana delar de en livsform och en ideologi med andra företagare – det är frihetsideologin, förnimmelsen av att inte vara underordnad, att styra sig själv. Denna ideologi har en utomordentlig betydelse som motiverande faktor eller privatism för att använda Piles term.

Det finns en rad studier, förutom den redan citerade av Pile, från flera olika länder som pekar på att familjebruket i övriga Västeuropa och USA kännetecknas av en nära besläktad ideologi. Mooney (1988) markerar med titeln på sin avhandling ett välbekant tema. Den heter *Your Own Boss?* och pekar mot det frihetstema som diskuterats ovan. Barlett å sin sida ger följande utförliga karakteristik av sina Georgia-bönders världsbild:

personal empowerment and pride in meaningful work, work that clearly serves a wider societal need; the linkage of work and family, of long-term ties not only to kin but to a like-minded community; the combination of work and family with place and a sense of attachment to land and region; the sense that work and play, effort and leisure, flow into each other and grow out of each other; and a sense of daily connectedness to nature and to deeper spiritual realities embodied in the work process. (Barlett 1993, s 6–7)

Ovanstående är bara två exempel som antyder att det frihetstema som kännetecknar svenska bönders privatism inte är unikt svenskt. Tvärtom verkar det vara karaktäristiskt för stora delar av Västeuropa och USA.

Frånsett Nitschs redan citerade undersökning från Värmland samt de två amerikanska studierna, bygger de resultat jag citerat på kvalitativa metoder. Det kan därför vara intressant att se om analysen kan underbyggas med ett kvantitativt material, som det vi arbetar med här. Vårt formulär innehöll en öppen fråga: *Vad är det som du sätter särskilt värde på som jordbrukare?* Efter att svaren kodats, kan man notera att de rör sig i stort sett inom två dimensioner. Å ena sidan har vi den *posi-*

tiva värderingen av den reproduktiva autonomi, det vill säga när man betonar värdet av att "vara sin egen", "friheten" och "självständigheten" (64%) eller "arbetsuppgifternas art", "att man själv lägger upp sitt arbete" (15%). Lägger man ihop dessa kategorier, finner man att 79 procent av respondenterna betonar bondens autonomi som ett värde, ett eftersträvt mål. Den andra dimensionen betonar värdet av lantbruket som sådant: *arbetsmiljön, att jobba med djur och natur* (43%) och *att bo på landet, nära naturen* (14%). Dessa två dimensioner blandas i en tredje kategori, alltså den som betonar *arbetets resultat, att se det växa, att förvalta ett arv, ett landskap, en tradition* (16%). Det är svårt att belägga skillnader mellan brukstyperna i svaren på denna fråga. Det skulle i sin tur kunna stödja en hypotes om att frihetsideologin och naturmystiken delas av många bönder, det vill säga också av deltidbönder och andra. Det finns alltså inget i detta material som pekar mot att det skulle finnas en specifik ideologi för det egentliga familjebruket. Yrkesprivatismen är heller inte specifik för bönder, utan delas med andra skikt av befolkningen, framför allt småföretagare.

Det går knappast att betvivla att det finns en stark positiv värdering av den autonomi som ligger inbyggd i positionen som autonom familjebrukare. När man frågar om vad som är negativt med lantbrukaryrket, så relaterar svaren återigen till autonomi, eller rättare sagt till dess baksida. När vi frågade om detta, var vi tvungna att använda formuleringen: *Bortsett från jordbrukspolitiken, vad upplever du som negativt med lantbrukaryrket?* Ordnade efter hur vanliga de är, tar de typiska svaren upp sådant som: *samhällsopinionen, att yrket är psykiskt påfrestande, att de fysiska odlingsvillkoren är besvärliga samt problem som marknadens villkor orsakar*. De tre sista svaren kan kanske sägas peka på autonomins pris, att "ensam är stark" men också sårbar. Som sin egen står man inte bara emot den vrånga naturen, mot kalla vintrar och alltför blöta eller alltför torra somrar. Man står barhuvad och med ansiktet vänt mot marknadens snålblåst och mot det kalla draget från det övriga samhället.

Lägg märke till att det inte är "marknadens villkor" som är det mest besvärliga, vilket en ekonomistisk teori om jordbruket, vare sig den är neoklassisk eller marxistisk, skulle kunna förleda en att tro, utan "samhällsopinionen" och jordbrukspolitiken. Många har påpekat hur känsliga bönder är för hur deras yrke och deras kår behandlas i medier. Kommer ett kritiskt inslag i Aktuellt om jordbruket någon kväll, är det många bönder som går och lägger sig både deprimerade och sårade (jfr Jansson 1987, s 83–85).

Det ligger nära till hands att tolka denna känslighet för samhällsopinionen som ett utslag att ett enkelt faktum: ingen yrkeskår – utom möjligtvis politiker och politiskt tillsatta tjänstemän – är så direkt beroende av politiken för sin dagliga överlev-

nad som bönderna. Väl och ve, medgång och motgång, fulla lador eller tomma bankböcker, bestäms i mycket högre grad av jordbrukspolitiken än av vare sig marknaden eller vädret. Det är insikten om detta som avspeglas i böndernas svar på vad som är negativt med lantbrukaryrket. Vill man förstå vad som får dem att härda ut i denna ständiga ovisshet, då måste å andra sidan hänvisa till böndernas ”frihetsideologi,” deras tjurskalliga satsning på att vara sina egna och att arbeta för sin familj, som driver dem, både att stå ut med hårt arbete, och med en, som det verkar, ständig ovisshet om framtiden.

Kollegiala och politiska nätverk

Böndernas möjligheter att klara sig är, som vi redan varit inne på, i hög grad bestämda av jordbrukspolitiken och av politiskt reglerade marknader. Det ligger nära till hands att se det som ett svar på detta beroende, att bönderna är så väl organiserade, både producentfackligt och politiskt, även om det är en funktionell förklaring som knappast duger som utgångspunkt för att skriva bonderörelsens historia. Man skulle vidare kunna argumentera för att organisationsgraden borde vara speciellt hög i slättbygderna, som dragit mycket större fördel av politiska stödåtgärder till lantbruket än vad till exempel Norrland gjort (Djurfeldt 1994, s 137–138). Det kan visserligen hävdas vara en krasst materialistisk tolkning, men som vi ska se vinner den stöd i data.

Ser vi först på kollegialitet är det slående att så många är medlemmar i de lantbrukskooperativa föreningarna. För männens del är nära 80 procent medlemmar i LRF respektive producentföreningarna⁹ med en något lägre siffra för Hushållningssällskapen. Procentandelen är lägre för kvinnorna, något jag återkommer till. Det är också slående att så många som 43 procent av männen är medlemmar av något politiskt parti – det är en siffra som ligger skyhögt över genomsnittet för befolkningen som helhet.¹⁰

Grupperar vi medlemskapen efter föreningstyp framträder intressanta regionala skillnader. Dessa markeras också när gäller det vi kallar bygde- och nätverksorienterade föreningar, som inbegriper en stora flora, alltifrån Röda korset till hembygds- och jaktföreningar samt fiskevårdsföreningar. Ser man på kommungrupperna, framträder svaga men intressanta skillnader (jfr tabell 3). Det verkar som om det finns ett samband mellan föreningsaktivitet och kommungrupp, men att det går i olika riktning för olika typer av föreningar. För de kollegiala föreningarna och för politiska partier är mobiliseringen helt i enlighet med hypotesen högst i Skåne och lägst i Ångermanland och med Västergötland i en mellanställning. För de bygde- och nätverksorienterade föreningarna verkar mönstret vara tvärtom med störst ak-

Tabell 3: Antal medlemskap efter föreningstyp, kommungrupp och kön (medeltal)**MÄN**

Föreningstyp:	Kommungrupp:				Statistisk signifikans
	Skåne	Väster-götland	Ånger-manland	Total	
Kollegial	2,45	2,05	1,73	2,09	sign. 1%
Politiskt parti	0,51	0,40	0,38	0,43	ej sign.
Bygd- och nätverksorienterad	1,06	1,14	2,11	1,40	ej sign.

Giltiga fall: 344. Information saknas: 2 procent.

KVINNOR

Föreningstyp:	Kommungrupp:				Statistisk signifikans
	Skåne	Väster-götland	Ånger-manland	Total	
Kollegial	1,23	1,30	1,08	1,20	ej sign.
Politiskt parti	0,38	0,35	0,29	0,34	sign. 5%
Bygd- och nätverksorienterad	1,09	1,52	1,96	1,52	sign. 5%

Giltiga fall: 293. Information saknas: 20 procent

Källa: Egen stickprovundersökning.

tivitet i Ångermanland och lägst i Skåne (även om skillnaden inte är statistiskt signifikant). Det senare stämmer väl med schablonbilden av Norrland som insvept i tjocka nätverk; för att tänja på bilden något, skulle man kunna kalla dessa nätverk för fångstgarn, eftersom de har klart ekonomiskt värde, till exempel jakt- och fiskeföreningar. Ser man på den senare typen av föreningar och deras betydelse i de olika kommungrupperna, så vinner också hypotesen stöd. I Skåne är 15 procent av männen medlemmar i sådana föreningar, jämfört med 34 och 52 procent i respektive Västergötland och Ångermanland.¹¹ I sista hand avspeglar detta naturligtvis skogens olika betydelse i olika delar av landet.

Låt oss nu begränsa oss till de kollegiala nätverken och se på brukstyperna och deras förhållande till lantbrukskooperationen (se tabell 4). Det påstås ofta att kooperationen är dominerad av större bönder, och att småbrukarna är dåligt representerade. Kan man spåra något sådant i vårt material? Ser vi först på männen, så finns det klara skillnader mellan brukstyperna:¹² deltidsbrukarna är inte oväntat i lägre grad organiserade i föreningarna. I en mellanposition ligger transfereringsbruken. Kvinnorna visar samma mönster.¹³

Ojämligheten mellan brukstyper går igen vad gäller förtroendeuppdrag i de kolle-

Tabell 4: Medlemskap och förtroendeuppdrag i kollegiala föreningar efter brukstyp och kön (medeltal)

Brukstyp	MÄN		KVINNOR	
	Antal medlemskap	Antal förtroendeuppdrag	Antal medlemskap	Antal förtroendeuppdrag
Ensambruk	2,63	0,58	1,51	0,06
Beroende familjebruk	2,18	0,48	1,34	0,07
Egentliga familjebruk	2,51	0,47	1,65	0,20
Storbruk	2,64	0,57	1,98	0,07
Deltidsbruk	1,67	0,19	0,83	0,04
Transfereringsbruk	1,89	0,06	1,14	0,02
TOTALT	2,09	0,34	1,20	0,07
Antal giltiga fall		340		289
Information saknas (%)		3		20

Källa: Egen stickprovsundersökning.

giala föreningarna. Transfereringsbruk och deltidbruk ligger mycket lågt, medan samtliga professionella bruksformer ligger högt. Här avviker de beroende familjebruken som ligger lägst bland de professionella.¹⁴ En större ojämlikhet vad gäller förtroendeuppdrag antyds av det mått på toppigheten i en fördelning som statistikerna kallar kurtosis. För medlemskap och för männen är kurtosis lika med 0,56 (alltså mindre toppigt än normalfördelningen), medan vad gäller förtroendeuppdrag är kurtosis lika med 2,06, det vill säga toppigare än normalfördelningen. Med andra ord har de kollegiala föreningarna en bred anslutning, men de domineras av de professionella lantbrukarna. Kontrasten är ännu starkare för kvinnornas del, där kurtosis för medlemskap är -1,10, och för förtroendeuppdrag 21,01.¹⁵

Detta bekräftar bilden av de kollegiala föreningarna som breda, i den meningen att de organiserar stora delar av lantbrukarkåren, inklusive delar av de icke-professionella brukarna, samtidigt som de domineras av de professionella och av män. Däremot verkar det svårt att belägga några skillnader mellan de professionella, till exempel att belägga en tendens att storbrukare eller egentliga familjebrukare är mer dominerande än andra inom föreningarna.

För samtliga professionella brukstyper gäller, i likhet med det egentliga familjebruken, att den autonomi de eventuellt har är kringskuren av marknaden och av politiska regleringar. Deltidsbrukarna har en krockkudde i sitt arbete utomgårds som skyddar dem både mot ekonomins och politikens svängningar. Ett större engagemang från de professionellas sida är därför helt enligt förväntningarna, eftersom de saknar det krockskydd som utomgårdsarbetet utgör.

Låt oss se på politiska partier och upprepa samma typ av analys. Här är det emel-

lertid inte lönt att se på förtroendeuppdrag, eftersom de är så sällsynta att statistisk analys knappast är meningsfull. Vi utgår alltså från att lantbrukarnas arbets- och livsvillkor bestäms politiskt, och den enkla, och kanske för enkla hypotesen, att detta motsvaras av en hög mobiliseringsnivå. På linje med den hypotesen borde

Tabell 5: Medlemskap i politiska partier efter brukstyp och kön (procent)

Brukstyp	Män	Kvinnor
Ensambruk	62	27
Beroende familjebruk	39	42
Egentliga familjebruk	56	64
Storbruk	48	48
Deltidsbruk	33	36
Transfereringsbruk	38	40
TOTALT	43	42
Antal giltiga fall	340	236
Information saknas (%)	3	20

Källa: Egen stickprovsundersökning.

mobiliseringsnivån vara högre för de professionella brukstyperna, som i högsta grad är beroende av politiken för sitt arbete och sin försörjning. (Se data i tabell 5).

Det är delvis samma mönster som vad gäller de kollegiala föreningarna, det vill säga de icke-professionella brukarna verkar vara mindre politiskt mobiliserade än de professionella. Bland de senare ligger de egentliga familjebruken högst, och de beroende familjebruken lägst.¹⁶ Det faktum att de senare återigen avviker något skulle kunna bero på en så enkel sak som att de har dåligt med tid. I en annan av publikation har vi visat att om man lägger ihop deras arbetstid inom- och utomgårds, så jobbar de beroende familjebrukarna i genomsnitt mest av alla. Kanske räcker helt enkelt inte deras tid för att de ska vara högaktiva i de olika nätverken.¹⁷

Det blir en intressant variation i mönstret när man ser på kvinnorna. Här är mobiliseringsnivån högst på de egentliga familjebruken, medan deltidbruken och ensambruken ligger på den lägre nivån.¹⁸ Mot bakgrund av vad vi vet om kvinnornas engagemang i produktionen är det inte så förvånande: på egentliga familjebruk och kanske också på storbruken¹⁹ är kvinnorna mycket engagerade i produktionen, medan deltids- och ensambrukarnas kvinnornas tenderar att vara klart orienterade utomgårds.²⁰

Data för facklig och politisk organisering verkar alltså lätta att förena med det sociologiska perspektiv på bonden och lantbruket som diskuteras i denna artikel. Den

självständighet som bönderna siktar mot är en *villkorad autonomi*. Böndernas väl och ve regleras i Sverige och i EU primärt politiskt och sekundärt av marknaden. Den villkorade autonomin är inte nödvändigtvis orsaken till den högra mobiliseringsnivån – det vore att underskatta komplexiteten i sociala orsakssamband. Orsakerna ska kanske sökas i bonderörelsens historia. Däremot kan man, utan att ta i för mycket, våga påstå att den villkorade autonomin bör bidra till att upprätthålla den höga organiseringsgraden.

Familjebrukets framtid

Att föra gården vidare till barnen ingår, som vi varit inne på i familjebrukarens ”privatism”, det vill säga de motiv som påverkar beteende och speciellt planering för framtiden. Ur den synpunkten är det intressant att studera lantbrukarnas förväntningar och planer vad gäller framtiden. På sätt och vis är våra data redan föråldrade på denna punkt. Vi började att samla in dem under den tidiga sommaren 1992 när avreglering och anpassning till världsmarknaden stod högst på den politiska dagordningen. Den gamla svenska jordbruksregleringen hade monterats ned, omställning var ordet för dagen, och lantbrukarnas pessimism verkade växa lika snabbt som omställningsarealen, där tistlar och kvickrot bredde ut sig.

Scenariot ändrades drastiskt när ett svenskt inträde i EU blev aktuellt, redan senare samma år. Jämfört med den dystra omställningen hälsades detta inledningsvis med jubel – åtminstone invärtas i många lutherskt präglade lantbrukarsjälar. Det var innan EU:s avigsidor blev fullt synliga, bland annat i form av en byråkrati som skulle imponerat på Franz Kafka. Vad vi diskuterar fortsättningsvis är alltså böndernas förväntningar om framtiden, som dessa såg ut innan EU-inträdet. Som vi ska se, kan de säga något också om dagens situation.

Vi hade en öppen fråga i vårt formulär som handlade om synen på lantbrukets framtid. Efterkodning av svaren reducerar mångfalden till fem kategorier med optimister och pessimister i varsin ända av skalan. Bland männen gav 47 procent obetingat optimistiska svar. Vidare var ytterligare en del (13%) betingade optimister, i den meningen att de sade sig vara optimister med vissa reservationer, som till exempel: *Jag är optimist, bara vi får en ny regering*, och liknande. Ytterligare en del (11%) var begränsade optimister. Dessa reserverade sig genom att säga ungefär: *Jag tror att vissa kommer att klara sig, andra får lägga av*. Ytterligare en mellankategori är de osäkra, och 11 procent av männen klassades som sådana. Bara 16 procent av männen gav uttalat pessimistiska svar på frågan om framtiden.²¹

Det är slående att det finns flera pessimister bland kvinnorna. 21 procent av kvinnorna gav pessimistiska svar om framtiden, mot 16 för männen. De osäkra var

också flera, eller 24 procent jämfört med 11 för männen. Medan 73 procent av männen gav uttryck för någon form av optimism, gjorde bara lite mer än hälften (55%) av kvinnorna det.²²

Bland männen gav majoriteten, i en eller annan mening, optimistiska svar. Men det är en optimism mot alla odds, både i ljuset av de stämningar som rådde 1992 och i ljuset av lantbrukarnas egen planering för framtiden. Ser man på framtidsplaneringen, var det bara 18 procent av hushållen som redovisade någon offensiv framtidsplanering, och i många fall var det mycket diffusa planer ibland på gränsen mellan dröm och fantasi: *Jag vill köpa en gård längre söderut, gärna större med fler djur, men i så fall modernare så att det inte blir mer arbete än idag.*

De expansiva planer som fanns faller i ungefär tre lika stora grupper: 40 procent planerar att lägga om eller rationalisera produktionen, medan 31 procent planerar att utvidga areal, besättning eller arbetsinsats, medan 29 procent planerar att diversifiera genom att starta annan produktion eller företagsamhet i anknötning till gården. Inte heller här hitta vi några statistiskt signifikanta samband med gårdstyp och inte heller med optimism/pessimism om framtiden.

Det var alltså mindre än en tredjedel som hade konkreta planer på förändring, samtidigt jordbrukspolitikerna och böndernas egna organisationer – i och med att jordbruksregleringen avskaffats – skrek efter marknadsanpassade nysatningar. Hur ska man tolka det? En tolkning är att krisen trots allt inte var någon reproduktionskris för en stor del av lantbrukarna. Många kunde luta sig tillbaka och utnyttja det som är familjeproduktionens fördel, att dra åt svångremmen och vänta på bättre tider. Det stora måttet av optimism kan stödja en sådan tolkning. Den stöds också av det faktum att det inte är några skillnader mellan gårdstyperna vad gäller andelen som redovisat några framtidsplaner.

De olika typer av familjeproduktion som vi fångat med vår typologi har inbyggda stabilisatorer som skyddar mot konjunkturernas svängningar. Stabilisatorn kan till exempel vara en fast förankring på arbetsmarknaden som skyddar deltidarna och kanske också många ensambrukare, nämligen de som är gifta eller samboende. På samma sätt skyddar bidrag och understöd transfereringsbrukarnas tillvaro. De bäst ställda professionella bruken gynnas av en välfungerande produktion och en solid finansiell ställning, bra läge och bra jord. Bönder kan härda ut i dåliga tider, och optimism om framtiden hjälper naturligtvis till.

Men detta är kanske inte hela sanningen. De beroende familjebruken är, som vi påpekat på annat ställe, en utsatt grupp (Djurfeldt och Waldenström 1996, s 205). De tenderar att vara mera skuldsatta än andra, och detta är ofta anledningen till att endera, eller båda, makar na är tvungna att jobba utomgårds för att få det hela att gå runt. Många av dem är låsta, och det finns bara ett sätt att klara sig ur kläm-

man: arbete och åter arbete. Det är den enda framtidsplanering som det finns utrymme för. I det läget är drömmen kanske inte att expandera, utan att få slå av på takten något.

Av dem som hade några planer, gällde många en reträtt från jordbruket (36%). Återigen är det inga skillnader mellan gårdstyperna. Inte heller finns några samband med planering för generationsskifte eller med optimism/pessimism om framtiden. Däremot är det naturligtvis flera av de äldre som planerar att dra sig tillbaka, även om det förekommer också bland de yngre.

Av dem som ville dra sig tillbaka, var det många som hade önskemål om att barnen skulle ta över, men även i detta avseende fanns det få konkreta planer. Det är först bland de som är över 40 år som planeringen tar fastare form. 40 procent av de medelålders och äldre som planerar en reträtt har också konkreta planer för att barnen ska över. Bland de övriga 60 procenten finns inga sådana planer. Detta antyder en stor "dödlighet" bland familjebruket. Många kommer alltså att misslyckas med målet att föra arvet vidare och lämna över gården till något av barnen.

Intressant nog finns det inget statistiskt samband mellan gårdstyp och planer för övertagande bland dem som står inför en reträtt från jordbruket. Annorlunda uttryckt verkar den totala "mortaliteten" hög, men den är inte större bland de icke-professionella än bland de professionella gårdstyperna. Detta skulle kunna tyda på att deltids- och transfereringsbruket kommer att överleva generationsskiftena i ungefär lika hög eller låg grad som de professionella brukstyperna. Lägg till detta att många av de senare knappast kommer att drivas vidare som professionella brukstyper efter generationsskifte, utan just som deltidsbruk eller transfereringsbruk. Scenariot år 1992 var alltså en fortsatt utveckling av pluriaktivitet och en minskande andel professionella bruk. Det var kanske inte vad inte vad de som i början av 1990-talet ville konkurrensutsätta det svenska jordbruket hade väntat sig.

Ingen av de tre variabler vi diskuterat ovan – alltså optimism/pessimism om framtiden, konkreta planer för jordbruksproduktionen och planering för generationsskifte – visar något samband med gårdstyp. Trots att jag som sociolog är ute efter att visa på *social differentiering* i jordbruket, så måste jag erkänna mitt misslyckande i detta avseende. Precis som det finns en betydande homogenitet i facklig och politisk mobilisering, verkar det också gälla förväntningar och planering för framtiden. Dessutom verkar sannolikheten för att ett bruk ska föras vidare inom familjen vara ungefär densamma oavsett gårdstyp, vilket onekligen är ett anmärkningsvärt resultat.

Om differentiering är låg i socialt avseende är den desto större mellan regionerna. I nedanstående tabell anges andelen pessimister i respektive kommungrupp.²³ Vidare anges andelen med redovisad konkret offensiv planering för framtiden och an-

Tabell 6: Pessimism-index, framtidsplaner och successionsplaner efter kommungrupp

Kommungrupp	Pessimism- Index	Framtids- planer	Succession
Skåne	13	40	22
Västergötland	1	12	15
Ångermanland	28	0	12
TOTALT	16	18	17
Antal giltiga fall	334	341	350
Information saknas (%)	5	3	0

Källa: Egen stickprovsundersökning.

delen som har konkreta planer på att gården ska övertas av något av barnen.

Det kan inte vara tydligare. De som förväntade sig att drabbas, när det svenska jordbruket i början av 1990-talet skulle ut och konkurrera på världsmarknaden, var i första hand de norrländska bönderna. Här företrädde av vårt stickprov från Ångermanland. Mer än en fjärdedel av hushållen gav uttryck för pessimism. Det är i och för sig lågt jämfört med de domedagsprofetior som offentligheten fick ta del av, men det är ändå dubbelt så högt som i Skåne och långt över den utbredda optimism som verkar ha rått i vår del av Västergötland.²⁴ Framtidsplaneringen verkar ha varit helt förlamad, eftersom inte ett enda av våra norrländska hushåll redovisat några konkreta framtidsplaner, annat än att härda ut. Jämför detta med skåningarna, där 40 procent förberett sig på en offensiv satsning när de stora marknaderna skulle öppnas.²⁵

Mycket tyder alltså på att när jordbruksregleringen skrotades och jordbruket skulle utsättas för internationell konkurrens i början av 1990-talet, tillgrip bönderna sitt klassiska överlevnadsknep, det vill säga att dra åt svångremmen och vänta ut krisen. En sådan tolkning stärks av frånvaron av regionala skillnader i ett annat avseende, nämligen vad gäller generationsväxling. Utbredd pessimism och frånvaro av offensiv planering för framtiden hindrar inte att ångermanlänningarna i ett viss omfattning planerar för att barnen ska ta över, och att de därvidlag inte skiljer sig så mycket från västgötarna och skåningarna.²⁶ Det stärker vår tidigare slutsats, att även de icke-professionella gårdstyperna har en viss chans att föras vidare inom familjen, trots dåliga tider. Samtidigt antyder den stora "dödlighet" som man kan ana bland alla brukstyper, att det finns gränser för vad jag efter Pile kallat den familjära privatismen. När de nuvarande brukarna lägger av kommer många gårdar att läggas ner, och bland de som lever vidare kommer många att drivas utanför den nuvarande familjen och släkten.

Slutord

Familjebruket är en position i en agrar struktur. Om denna position ska befolkas, måste det finnas människor som aspirerar på att göra det. Ideologin om den självständiga och frie bonden är en stark drivkraft i detta avseende. Men det egentliga familjebruket är starkt kringskuret, och samhällets strukturella utveckling hotar att ytterligare att beskära dess utrymme. Våra data tyder på att runt 60 procent av bruken inte kommer att överföras till nästa generation, vilket betyder att ett av familjebrukarnas centrala motiv – att föra gården och arvet vidare – inte kan infrias. Det scenario som utvecklats ovan tyder på att, bland de bruk som överlever, kommer både andelen egentliga familjebruk och andelen av professionella brukstyper som helhet, att minska i betydelse. Alltså kommer, om scenariet håller, deltid- och transfereringsbruk att öka sin andel av de svenska lantbruken. Eftersom de senare inte är autonomt reproduktiva enheter, är de mindre känsliga för jordbrukspolitikens och konjunkturernas svängningar genom sina krockkuddar i form av andra inkomstkällor.

Vi har konstaterat att lantbrukarna har en unikt hög facklig och politisk mobilisering. I den realistiska orsaksteorins termer såg vi mobiliseringen som en betingelse för reproduktionen av familjebruket – eftersom möjligheterna till detta just är satta av jordbrukspolitikerna. Vårt scenario bygger på de jordbrukspolitiska förutsättningarna under det korta mellanspel då svenskt jordbruk skulle utsättas för konkurrens på världsmarknaden. Sedan dess har betingelserna förändrats i och med att Sverige gått med i EU. På vilket sätt detta förändrat betingelserna för agrarstrukturens utveckling återstår att se. En planerad uppföljning av denna studie kan förhoppningsvis ge oss svaren.

Men det egentliga familjebruket kommer sannolikt att behålla sin ideologiska betydelse. Det kan ses som ideologisk *avatara* av familjeföretagsamheten i jordbruket. Som sådant kommer det att behålla sin särställning, även om dess proportionella och numeriska betydelse minskar. ■

Noter

¹ De data som denna artikel bygger på kommer från ett projekt finansierat av Skogs- och Jordbrukets Forskningsråd, Bygghälsningsrådet, Arbetsmiljöfonden och Lantbrukets Forskningsstiftelse. Förutom författaren har Ulrich Nitsch och Cecilia Waldenström deltagit i forskargruppen, och därigenom lämnat ett stort bidrag till denna artikel. Yvonne Gunnarsson, Anne Rymer-Rythén och Olof Thomsson har gjort ett ovärderligt jobb som forskningsassistenter, liksom de agronomie studeranden som genomförde intervjuerna. Våra respondenter måste också tackas för att de ödslade tid och tålmod på våra långa intervjuer. Vidare har en referensgrupp bestående av Reidar Almås, Gunilla Bjerén, Olof Bohlin, Åke Daun, Anders W. Johansson och Erik Westholm gett många värdefulla synpunkter på projektets uppläggning. Maria Oskarsson har bidragit med opublicerade uppgifter ur Väljarundersökningen 1994. Slutligen har deltagarna i arbetsgruppen för arbetssociologi vid Svenska Sociologförbundets Årsmöte i Lund i januari 1997 bidragit med konstruktiv kritik. Jerker Nilsson samt en anonym bedömare har också bidragit med viktiga kommentarer.

² Den klassiska studien på detta område är Tracy (1989), som går igenom statsinterventionens historia i Europa från den stora jordbrukskrisen 1880–1900 fram till CAP.

³ Den allra vidaste definitionen är Gassons och Erringtons (1993, s 18 ff), där familjeegendom blir det operationella kriteriet. Med detta blir 100 procent av bruken i vår studie familjebruk.

⁴ Pensioner, arbetslöshetsersättning eller sjukbidrag. Märk att om den registrerade brukaren är pensionerad, faller bruket utanför urvalsramen. Är t ex enbart brukarens make/maka pensionerad är bruket å andra sidan del av ramen.

⁵ Detta är inte en artikel om könsrelationer i lantbruket, som behandlas på annat ställe (Djurfeldt och Waldenström under utgivning 1998). Där så behövs differentieras emellertid mellan män och kvinnor som i ovanstående tabell.

⁶ I Djurfeldt och Waldenström 1996 talar vi om "family labour threshold". "Tak" är en bättre metafor än tröskel, varför vi byter terminologi.

⁷ Jan Ch Karlsson misstänkte i en personlig kommentar att hela denna analys lägger "lönarbetarlivsformens raster över bondeproduktionen". Som påpekas i det följande innebär analysen dock inte nödvändigtvis att bönderna betraktar priset som högt.

⁸ Följande avsnitt bygger på en sådan genomgång som jag själv gjort (Djurfeldt 1990).

⁹ Många är med i flera sådana föreningar, vilket inte avspeglas i dessa data.

¹⁰ I Väljarundersökningen 1994 uppgav sig 10,7% av de

intervjuade (totalt 2529 personer) vara partimedlemmar. Bland jordbrukare var motsvarande siffra 38,8% bland manliga (49 pers.) och 41,9% bland kvinnliga (31 pers.). Detta är tveklöst den högsta andelen medlemmar bland samtliga yrkesgrupper." Oppublicerade uppgifter citerade ur ett brev från Maria Oskarsson, Statsvetenskapliga Institutionen, Göteborgs Universitet.

¹¹ Signifikant på 0,1% nivå. Antal giltiga fall: 344, information saknas: 2 procent.

¹² Skillnaderna är statistiskt signifikanta på 0,1% nivå.

¹³ I bägge fallen är skillnaderna statistiskt signifikanta på 0,1% nivå.

¹⁴ För männen är skillnaden statistiskt signifikant (0,1%), däremot inte för kvinnorna.

¹⁵ Dessa skillnader är svåra att testa, och vi avstår från det.

¹⁶ Enmansbruken avviker, men skillnaderna är inte statistiskt signifikanta. I övrigt är skillnaderna signifikanta på 1% nivå för männen och på 5% nivå för kvinnorna.

¹⁷ Jmf. Djurfeldt och Waldenström 1996.

¹⁸ Signifikant på 5% nivå.

¹⁹ Vi har få storbruk i vårt material varför det är svårt att uppnå statistiskt signifikanta resultat för denna grupp.

²⁰ Djurfeldt och Waldenström (under utgivning 1998a).

²¹ Som vi påpekat i Djurfeldt och Waldenström 1996, s. 190, är bortfallet av respondenter skevt i detta avseende. Vårt stickprov underskattar därför förmodligen de pessimistiska stämningarna.

²² Som påpekats ovan är bortfallet stort för kvinnorna, speciellt för dem som arbetar heltid utomgårds. Hade man deras svar, skulle den kvinnliga pessimismen eventuellt framstå som ännu starkare. De nämnda skillnaderna är statistiskt signifikanta på 0,1% nivå.

²³ När vi beräknat andelen pessimister har vi tagit mannen som representativ för hushållet och räknat kvinnan enbart då data för mannen saknas. Det bör påpekas att resultatet blir detsamma om könen behandlas separat.

²⁴ Skillnaderna mellan regionerna är signifikanta på 1% nivå.

²⁵ Här är skillnaderna signifikanta på 0,1% nivå.

²⁶ De skillnader som finns i tabellen är inte statistiskt signifikanta.

Referenser

- Andersson, Maria, Johansson, Curt R. & Nordfeldt, Inger (1984) *Lantbrukarnas sociala situation*. Arbetsrapport 3, Lantbrukets psykosociala arbetsmiljö. Lund: Psykologiska Institutionen.
- Andersson, Mats och Svante Axelsson (1988) *Böndernas arbets- och livsvillkor, en intervjuundersökning bland bönder i Ångermanland och Östergötland*. Examensarbete nr 4, Lantbrukets informationslära. Uppsala: Sveriges Lantbruksuniversitet.
- Athreya, Venkatesh, Göran Djurfeldt och Staffan Lindberg (1990) *Barriers Broken: Production Relations and Agrarian Change in South India*. New Delhi: Sage.
- Barlett, Peggy F. (1993) *American Dreams: Rural Realities. Family Farms in Crisis*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Bhaskar, Roy (1989) *Reclaiming Reality: a Critical Introduction to Contemporary Philosophy*. London: Verso.
- Björnberg, Ulla och Margareta Bäck-Wiklund (1987) *Vardagslivets organisering i familj och närsamhälle*. Göteborg: Daidalos.
- Djurfeldt, Göran (1981) "What Happened to the Agrarian Bourgeoisie and Rural Proletariat Under Monopoly Capitalism?" *Acta Sociologica*, 24 (3), s 167–191.
- Djurfeldt, Göran (1990) *Livsformer i lantbruket: produktions- och levnadsförhållanden i ett sociologiskt perspektiv*. Arbetssrapport nr. 2–1990. Köpenhamn: Sociologisk Institut.
- Djurfeldt, Göran (1993) "Classes as Clients of the State: Landlords and Labourers in Andalusia", *Comparative Studies in Society and History*, 35 (1) s 159–182.
- Djurfeldt, Göran (1994) *Gods och gårdar: jordbruket i ett sociologiskt perspektiv*. Lund: Arkiv.
- Djurfeldt, Göran (1996a) *Boström och kaminen - en introduktion till realistisk vetenskapsteori*. Lund: Arkiv förlag.
- Djurfeldt, Göran (1996b) "Defining and Operationalising Family Farming from a sociological Perspective", *Sociologia Ruralis*, 36 (3), s 340–351.
- Djurfeldt, Göran (1996c) *Familjebruket på väg ut?* Uppsala: SLU-Info.
- Djurfeldt, Göran och Cecilia Waldenström (1996) "Towards a Theoretically Grounded Typology of Farms: A Swedish Case", *Acta Sociologica* 39, s 187–210.
- Djurfeldt, Göran och Cecilia Waldenström (under utgivning 1998) *Kvinnor i svenskt jordbruk: professionalisering och marginalisering*. (Manus tillgängligt från författarna).
- Ellis, Frank (1988) *Peasant Economics: Farm Households and Agrarian Development*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Friedmann, Harriet (1978) "World Market, State, and Family Farm: Social Bases of Household Production in an Era of Wage Labor", *Comparative Studies in Society and History* 20, s 545–586.
- Gasson, Ruth and Andrew Errington (1993) *The Farm Family Business*. London: CAB International.
- Goodman, M. and M. Redclift (1991) *Refashioning Nature: Food, Ecology and Culture*. London: Routledge.
- Habermas, Jürgen (1973) *Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Hill, Berkeley (1993) "The "Myth" of the Family Farm: Defining the Family Farm and Assessing its Importance in the European Community", *Journal of Rural Studies*, 9 (4), s 359–370.
- Hillebrand, Hans, Joke van den Hoek and Cor Spierings (1995) "Part-time farming and household production theory: the Dutch case", Paper presented at 16th Congress of the European Society for Rural Sociology, 31 July–4 August 1995, Working Group 6: Family Farming - Conceptual and Operational Issues.
- Jansson, Iréne (1984) *Böndernas värld: En etnologisk undersökning av det uppländska jordbruket*. Uppsala: Upplandsmuseet.
- Jansson, Sören (1987) *Den moderne bonden: familjejordbruket i industrisamhället*. Stockholm: Gidlunds.
- Jansson, Sören (odaterad) *Bland hemmasöner och hemvändare: En etnologisk exkursion till den norrbottenske mjölkbondens gård*. Uppsala: Institutionen för Hushållsvetenskap.
- Landquist, Bengt och Lars-Erik Lundkvist (1983) *Lantbrukarnas behov av service och rådgivning i företagsledning: En intervjuundersökning med lantbrukare i Kävlinge och Sjöbo kommuner*. Examensarbete 74, Lantbrukets informationslära. Uppsala: Institutionen för ekonomi och statistik, Sveriges Lantbruksuniversitet.
- Mooney, Patrick H. (1988) *My Own Boss? Class, Rationality, and the Family Farm*. Boulder, Colo.: Westview Press.
- Netting, Robert McC. (1993) *Smallholders, Householders: Farm Families and the Ecology of Intensive, Sustainable Agriculture*. Stanford, Calif.: Stanford University Press.
- Nitsch, Ulrich (1985) *Sårbara värden: bönderna och det rationella jordbruket. Fataburen*. Nordiska Muséets och Skansens Årsbok.
- Pile, Steve (1991) "Securing the Future: "Survival Strategies" Amongst Somerset Dairy Farmers", *Sociology*, 25 (2), s 255–274.
- Seyler, Hans (1983) *Hur bonden blev iönearbetare*. Lund: Arkiv.
- Shanin, Teodor (1972) *The awkward class. Political sociology of peasantry in a developing society. Russia 1910–1925*. Oxford Clarendon 1972.
- Shanin, Teodor (1982) "Defining peasants: conceptualisations and de-conceptualisations: old and new in a Marxist debate", *Sociological Review*, 30, s 407–432.
- Shanin, Teodor (1988) "Introduction: Peasantry as a Concept", s 1–11, i Shanin, Teodor (ed.) *Peasants and Peasant Societies*. New Edition. London: Penguin.
- Tracy, Michael (1989) *Government and Agriculture in Western Europe 1880–1988*. Third Edition. London: Harvester Wheatsheaf.
- Vergopolous, Kostas (1974) "Capitalisme difforme. Le cas de l'agriculture dans le capitalisme", s 63–295, i Amin, Samir och Kostas Vergopolous: *La questionne*

paysanne et le capitalisme. Paris: Editions anthropos-idep.

Wolf, Eric R. (1971) *Bönder*. Stockholm: Wahlström och Widstrand.

ABSTRACT

The Sociology of Family Farming: Portrait of the Swedish Farmer before the EU Entry

GÖRAN DJURFELDT

With the starting point in an ideal-typical definition of *the notional family farm*, and building on survey data from three parts of Sweden, in this article a portrait of the Swedish farmer is drawn. Family farming is central, both as a goal for European agricultural policy and as a motivating force for the life and work of the farmers. The author argues that family farming should be the focal point also for the sociology of agriculture. The article builds upon a typology of farms developed in earlier works. It is used to analyse the life and work situation of Swedish farmer households before the entry into EU which is analysed in view of the contingent autonomy taken as characteristic of family farming. The analysis demonstrates the price which Swedish farming households are forced to pay for what they tend to call their "freedom". Swedish farmers, especially the men, have uniquely high levels of political mobilisation, and they are also much engaged in their own co-operative organisations. Finally, the author shows how farmers' images of the future reflect the basic predicament of family farming, i.e. on the one hand its contingent autonomy and on the other its importance as a motivating force. A scenario developed on the basis of farmers' future planning shows, on the one hand a likely high "mortality" for all types of farms; on the other hand, it also signals the reproduction of a differentiated agrarian structure, with the notional family farms as a shrinking minority.

Att förhålla sig till tidigare forskning: ett argumentationsanalytiskt perspektiv*

STEN T. ANTTILA

The pursuit of knowledge with the tools of science is a cooperative, interdependent process. The dozens or hundreds of hours spent conducting a scientific study ultimately contribute just one piece to an enormous puzzle. The value of any single study is derived from as much from how it fits with and expands on previous work as from the study's intrinsic properties. Although it is true that some studies receive more attention than others, this is typically because the pieces of the puzzle they solve (or the puzzles they introduce) are extremely important, not because the studies are solutions in and of themselves.

H M COOPER (1989:11)

Syftet med denna artikel är att presentera ett argumentationsanalytiskt perspektiv på problemet med att förhålla sig till tidigare forskning. Bakgrunden är det oklara sätt som detta behandlats på inom den samhällsvetenskapliga metodlitteraturen (t ex Lynch & Bogen 1996) samt den osäkerhet som kan präglade den konkreta forskningspraktiken (t ex Fuchs 1993). Vad jag försöker visa är att ett argumentationsanalytiskt perspektiv i detta sammanhang för det första, med dess begreppsliga redskap och systematik, kan underlätta för den enskilde forskaren att hantera problemet (t ex Björnsson m fl 1994). För det andra skisseras en vetenskapssociologisk hypotes (jfr Schmaus, Segerstrahle & Jesseph 1992). Resonemanget illustreras med exempel från forskning rörande frivilligt socialt arbete (Nyberg 1995). Såvitt jag känner till¹ har kopplingen mellan argumentationsanalys och problemet med att förhålla sig till tidigare forskning inte gjorts tidigare inom sociologi eller relaterade ämnen.

STEN T. ANTTILA är filosofie doktor i sociologi och verksam som forskare vid Fjällforskningsinstitutet i Östersund. Han studerar för närvarande snöskoterföreningar som sociala rörelser.

E-post: sten.anttila@fco.mh.se, <http://www.fff.mh.se/>

Problemet

Att förhålla sig till tidigare forskning är ett frustrerande problem som ständigt är aktuellt i den konkreta forskningspraktiken (Zuckerman 1988). I allt från ansökningar om forskningsmedel till artikelmanus för internationella tidskrifter förväntas man förklara hur ens bidrag är relaterat till vad andra gjort tidigare. I till exempel anvisningarna till projektansökningar uppmanas man normalt att "...peka på projektets originalitet, förankring i en internationell inomvetenskaplig diskurs, vad som kan bli teoretiskt nydanande eller bidra till 'forskningsfrontens' utveckling..." (Elzinga 1993:122). Bidraget granskas, värderas och belönas också efter hur man lyckats med att förhålla sig (Stern 1996:55). Problemet är frustrerande eftersom tidigare forskning potentiellt utgör en enormt stor informationsmängd² och det kan vara svårt att bedöma *vad* i denna mängd som är relevant att förhålla sig till samt *hur* detta bör ske (Cooper 1989). Sammanhanget som avgör *vad* och *hur* kan emellertid variera.

I en sammanställning av olika vetenskapsstudier skiljer Fuchs (1993) ut tre olika typer av forskningssammanhang: normalvetenskap, frontforskning samt konversationsfält. Under *normalvetenskapliga* förhållanden medför problemet med att förhålla sig till tidigare forskning knappast några exceptionella svårigheter. I sådana sammanhang kännetecknas forskningen, enligt Fuchs, av att det "rätta" sättet att bedriva forskning är något klart, okontroversiellt och etablerat innan forskningen utförs rent praktiskt. Gränsen mellan sant och falskt, bra och dålig forskning, kompetenta och inkompetenta forskare är tydlig, och forskningen kännetecknas av en försiktig och stegvis utvidgning av kunskapen samt ett varsamt utforskande av och försök till att inkorporera innovationer vid forskningsfronten till den befintliga kunskapen.

I de två andra sammanhangen kan det emellertid vara svårare att förhålla sig. Vid *forskningsfronten* präglas praktiken, enligt Fuchs (1993), av dagsaktuell och innovativ forskning som bedrivs av små elitistiska, interaktiva och täta grupper vilka tävlar intensivt med andra likartade grupper. Forskningen är osäker, det finns inga etablerade rutinmetoder och de flesta referenser är högst två år gamla. Detta innebär att sociala nätverk och den informella information som ges via nätverken är mycket viktig. Metodologiskt sett har forskningsfronterna ofta en politisk karaktär genom att kontroverser inte kan hanteras med gemensamma principer och externa kriterier. Detta beror på att själva de metodologiska spelreglerna här kan stå på spel. En liknande bild ges av Cole (1983:111; se även Pinch 1981) vad gäller situationen vid forskningens frontlinje. Där är osäkerheten stor och det är svårt att bedöma givna bidrags betydelse, vilket medför att oenigheten också är mycket stor då bidragen värderas. Cole tillägger dock att det även vid frontlinjen krävs ett mini-

mum av konsensus för att kunskapen överhuvudtaget ska kunna utvärderas och i någon mening ackumuleras.

Konversationsfältet, det tredje sammanhang som Fuchs (1993) tar upp, präglas i sin praktik av stor osäkerhet kopplad till en hög grad av intern kunskapsmässig fragmentering samt till en tunn resursbas (experimentell hårdvara, mätapparatur m m). Osäkerheten tar sig uttryck i ett stort mått av oenighet över det mesta från metafysiska antaganden till detaljer i specifika forskningsdesign. Fragmenteringen innebär att forskningsfältet är uppsplittrat i relativt autonoma och oberoende organisationer vilka vidmakthåller sina skolor genom kontrollen av alla medel för vetenskaplig reproduktion såsom konferenser och tidskrifter. Metodologiskt sett är forskningen vid konversationsfältet pluralistisk vilket innebär att det inte finns inte *en enda* riktig metod utan *flera*. Debatterna där rör ofta fundamentala metafysiska problem och man är i allmänhet skeptisk till möjligheten av kumulativ utveckling och vetenskaplig objektivitet. Detta sammanhang kan sägas motsvara situationen inom humaniora, enligt Heisey (1988), där det saknas en paradigmatiske enighet (286). Detta innebär att det inte behövs några nya bevis för att hålla liv i den vetenskapliga debatten eftersom de grundläggande frågorna, där allt sätts på spel, kan fortgå för evigt. Med hänvisning till Kuhn skriver han (286) att

...the humanities student "has constantly before him a number of competing and incommensurable solutions to ... problems, solutions that he must ultimately evaluate for himself" ... not one paradigm but several. Opinions abound, but resolution is impossible between scholars arguing from competing assumptions using ambiguous terminology. Research, not limited to paradigm-defined puzzles, ranges over many fronts, asking questions that may not be answerable and accepting as evidence all of natural, supernatural, and even conceivable reality. One paradigm's progress is another's foolishness or heresy.

Enligt Fuchs (1993) finns det likheter mellan forskningsfronten och konversationsfältet. I båda fallen arbetar man under stor osäkerhet, man är skeptisk till idén om den *enda* riktiga metoden och man betonar betydelsen av kreativitet, individuell handlingsfrihet och innovation. Den avgörande skillnaden är dock att forskarna vid fronterna är mer tätt sammankopplade, mer fokuserade på gemensamma problem och mer drivna av tanken att få saker och ting att fungera – något som lett till en mer pragmatisk än en relativistisk syn på vetenskap. Detta innebär, fortsätter Fuchs, att man vid fronten inte diskuterar frågor om huruvida vetenskap överhuvudtaget är möjlig eller om sanning är en fråga om korrespondens eller textuell fiktion – något som kännetecknar konversationsfälten.

Att förhålla sig till tidigare forskning är alltså sannolikt ett svårt problem om forskningspraktiken kännetecknas av konversationsfältets (och kanske även forskningsfrontens) osäkra och oklara kunskapsstruktur. Det är troligt att detta jämfört

med naturvetenskap drabbar humanistiska och samhällsvetenskapliga discipliner i extra stor utsträckning där flera konkurrerande skolbildningar kan förekomma (se Pawson 1989; Brante 1991) och någon egentlig normalvetenskap knappast etablerats (jfr Weick 1995). Även i tvärvetenskapliga sammanhang (Dogan 1994), där flera discipliner med olika teoretiska och metodologiska traditioner möts (Zuckerman 1988; Faber & Scheiper 1997), kan svårigheterna vara stora av samma skäl som ovan (Nolin 1995:42–63). Problemet kan accentueras ytterligare inom nya specialämnen där man istället för att på ett kumulativt sätt försöker bygga på tidigare kunskaper söker efter helt nya och outforskade fält (Zuckerman 1988:536). Slutligen, vid sektorsforskning och strategisk forskning (Elzinga 1993, 1994; Zuckerman 1988:519–520) där en normalvetenskapligt tillstånd aldrig uppnåtts eller kan ha passerats (jfr Nolin 1995:42–63), kan osäkerheten också vara stor. I flera av dessa sammanhang finns det även en risk för den epistemiska drift, som Elzinga (1993) varnat för, det vill säga att andra än inomvetenskapliga kriterier för god vetenskap får betydelse, till exempel politiska.

Rent konkret kan oklarheterna ta sig uttryck i att man ibland kan få diametralt olika omdömen från skilda ”referees” vad gäller ett givet bidrag till en internationell vetenskaplig tidskrift, kanske beroende på att det som den ene ser som problematiska utgångspunkter för studien uppfattas som en del av själva forskningsproblemet enligt den andre (jfr Badie 1989; Anttila 1993). En annan konkret indikation på problemets betydelse och vad oklarheterna kan ge utrymme för har att göra med medvetet missbruk av referenser. Sutton och Staw (1995:373, se även Cronin 1984 samt Ashmore, Myers & Potter 1995) beklagar sig över hur det kan se ut:

References are sometimes used like a smoke screen to hide the absence of theory. Both of us can think of instances in which we have used a string of references to hide the fact that we really didn't understand the phenomenon in question. This obfuscation can unfortunately be successful when references are made to widely known and cited works... Papers for organizational research journals typically include a set of such throw-away references. These citations may show that the author is a qualified member of the profession, but they don't demonstrate that a theoretical case has been built.

Vilken metodologisk systematik och vilket stöd kan man då hämta i den *samhällsvetenskapliga metodens* standardlitteratur? Enligt Lynch och Bogen (1996) har man inom denna litteratur tyvärr inte tagit intryck av den kunskap om forskningspraktik som skapats bland annat inom vetenskapssociologin. Standardlitteraturen ger intryck av att vara en vulgariserad version av logisk positivism och är därmed förvånansvärt osociologisk. De summerar sina intryck från ett stort urval standardlitteratur (textbooks) på följande sätt:

In sum, textbooks authors treat sociological theoretical propositions as verbal reflections of real-world factors and variables. Although watered down for mass consumption, textbook conceptions of the research process embody the austere doctrines promoted by Schlick..., Carnap..., and others in the Vienna Circle.

Dessa böcker innehåller, enligt Lynch och Bogen (1996), emellertid ofta brasklappar om sociologins omogenhet som vetenskap, de sociala fenomenens komplexitet samt betydelsen av en hermeneutisk dimension. Den centrala metodologiska uppgiften i dessa böcker är, enligt Lynch och Bogen, att eliminera "bias" under forskningsprocessens olika steg (t ex Baker 1994, jfr van Meter 1994): till exempel problemformulering, litteraturoversikt, ..., dataanalys, resultatpresentation.

Det andra steget i denna forskningsprocess – litteraturoversikten – rör normalt problemet med att förhålla sig till tidigare forskning. Mitt intryck är dock att detta problem oftast beskrivs på ett mycket sparsamt sätt i den allmänna metodologiska standardlitteraturen (t ex Rosengren & Arvidsson 1983; Hellevik 1984; Backman 1985; Carlsson 1986; Merriam 1988; Merriam & Simpson 1989; Holme & Solvang 1991; Frankfort-Nachimas & Nachimas 1992; Baker 1994; Ejvegård 1996) eller saknas i stort sätt (t ex Bogdan & Taylor 1975; Brenner 1981; Repstad 1988; Mason 1996; Silverman 1997). Någon egentlig definition av *centrala begrepp* som forskningsfront och kunskapsläge ges till exempel inte.

Där problemet ges ett någorlunda stort utrymme är emellertid innehållet ofta motsägelsefullt: rekommendationerna verkar baseras på bilden av att normalvetenskap etablerats samtidigt som man är uttalat medveten om att icke-normala tillstånd är mycket vanliga, till exempel genom hänvisningar till Kuhn (till exempel Baker 1994) och efterföljande diskussioner eller till olika vetenskapsfilosofiska perspektiv som positivism och hermeneutik (t ex Patel & Davidsson 1994; Svenning 1996). Mer konkret kan detta visa sig i att problemet med att förhålla sig beskrivs som något komplext och diskursivt samtidigt som relevanskriterierna för vilken litteratur man bör förhålla sig till verkar bygga på antagandet om en relativt enkel problematik (till exempel Merriam & Simpson 1989; Lynch & Bogen 1996). Baker (1994:435–436), Merriam (1988:78) samt Merriam & Simpson (1989:36–37), författare som relativt utförligt går igenom problemet, föreslår ungefär följande relevanskriterier att utgå ifrån då man bedömer om man bör förhålla sig till en given text eller ej:

- *Textens likhet med den egna studien.* Ju mer den aktuella texten liknar den egna studien, desto mer relevant är den att förhålla sig till. Likhet avser här variabler, stickprov av undersökningsenheter samt teoretiska positioner som framförs i texten.

- *Textens ålder.* Ju senare den aktuella texten publicerats, desto mer relevant är det att förhålla sig till den.

- *Textförfattarens auktoritet.* Ju mer känd författaren är (till exempel ofta citerad), desto mer relevant är det att förhålla sig till den text han eller hon skrivit.
- *Textens kvalitet.* Ju högre kvalitet texten har, desto mer relevant är det att förhålla sig till den.

Baker (1994:436) bifogar dock några viktiga reservationer. För det första bör man inte referera en text bara för att den handlar om ett liknande ämne som man själv behandlar. Om den inte tillför någon kunskap bör den inte tas med. För det andra bör man inte automatiskt anta att texter som innehåller samma termer som man själv använder rör samma fenomen som man studerat. Begreppens innehåll kan skilja sig åt till exempel beroende på hur de operationaliserats. Hon betonar slutligen vikten av att grundligt sätta sig in i vad den aktuella texten handlar om och inte bara nöja sig med hur ofta den citerats eller vad som framgår av textens *abstract* då man bedömer dess relevans.

Dessa rekommendationer verkar vara nära relaterade till föreställningen om normalvetenskap. Det första kriteriet innebär att tidigare forskning att förhålla sig till antas endast inkludera studier med samma eller liknande fokus men till exempel inte studier med fokus på metodologiska principer som den aktuella forskningen kan stå och falla med. Det andra kriteriet bygger på att kunskapstillväxten ses som i princip kumulativ, vilket inte är självklart under icke-normala förhållanden. Det tredje kriteriet förutsätter att frågan om vilka källor som är "auktoritativa" antas vara relativt oproblematiske³; samma förutsättning gäller även det fjärde kriteriet vilket är relativt oproblematiske i ett normalvetenskapligt sammanhang. (jfr Fuchs 1993; Lynch & Bogen 1996).

Ovanstående relevanskriterier kan kontrasteras mot den komplexa och diskursiva bild av problemet som Merriam och Simpson (1989) antyder då litteraturoversiktens *funktioner* i en vetenskaplig publicering beskrivs. Syftet med en sådan översikt är, enligt Merriam och Simpson, att summera och integrera tidigare forskning på området samt föreslå kommande undersökningar. Översikten fyller här olika funktioner enligt författarna (30–31): (1) den bidrar med en grund att bygga kunskapen på och visar hur den egna studien utvecklar det man redan vet, (2) den ökar begripligheten vad gäller förtjänster och brister rörande tidigare begrepp, hypoteser, antaganden, angreppssätt och undersökningsdesign samt (3) erbjuder en referenspunkt från vilken de egna resultaten kan tolkas. I och med detta vill man också försäkra läsaren om att ingen tidigare gjort den studie man själv gjort samt att det finns ett behov av denna studie.

Viktiga problem som Merriam och Simpson (1989) tar upp rör hur snävt avgränsad den i översikten introducerade studien är samt hur översiktens struktur formu-

leras. En snäv avgränsning, å ena sidan, innebär en risk för att relevant litteratur blir svår att finna och att själva forskningsresultatet blir svårt att presentera såsom relevant i något givet vetenskapligt sammanhang. En för vid avgränsning å andra sidan kan leda till en ohanterligt stor mängd litteratur att gå igenom. Om man utifrån en givet forskningsproblem finner att det fullständigt saknas litteratur, kan detta bero på att man funnit en intressant kunskapslucka att fylla och då kan det vara svårt att bygga på tidigare kunskaper, vilket i sin tur kan leda till svåra metodologiska problem. Det kan dock under sådana förhållanden vara så att forskningsproblemet är vetenskapligt ointressant för andra forskare.

Denna komplexa och diskursiva bild av problemet med att förhålla sig till tidigare forskning, som Merriam och Simpson (1989) trots allt ger utrymme för, kan kontrasteras mot de fyra kriterierna ovan (som de själva formulerat). För det första kan kriteriet rörande likheten med den egna studien tala för att tidigare forskning rörande metodologiska eller teoretiska aspekter inte prioriteras om den egna studien är empirisk. Detta skulle kunna motiveras utifrån den andra punkten ovan rörande forskningsöversiktens olika funktioner. För det andra, om den aktuella forskningen att referera lider av metodologiska och teoretiska problem, kan bedömningen av vilka texter som är auktoritativa bli problematisk, allra helst om texter med "hög kvalitet" prioriteras. I en kritisk översikt kan det ju tvärtom vara problematiska, om än inflytelserika, texter som bör fokuseras.

Den standardlitteratur inom *metodologiska specialområden* som kanske ligger närmast problemet med att förhålla sig till tidigare forskning är den som handlar om hur man genomför litteraturöversikter. Denna litteratur är mycket knapphändig (jämfört med litteratur rörande datainsamling och dataanalys) och den bygger i de flesta fall på förutsättningen att normalvetenskap råder. Det rör sig här oftast om olika former av kvantitativa sammanställningar av empiriska resultat med hjälp av integrerande kunskapsöversikter, meta-analyser osv (jfr Cook & Leviton 1980; Hedges 1984; Wolf 1986; Cooper 1989). I dessa sammanställningar problematiseras sällan metodologiska och teoretiska frågor annat än i termer av mätsvårigheter, till exempel validitet och reliabilitet. Dessa texter följer i stort sett den uppläggning som kännetecknar allmänna standardböcker i samhällsvetenskaplig metod. Cooper (1989) skriver följande (13) om integrerande kunskapsöversikter (jfr Price 1965; min kursivering):

Integrative reviews summarize past research by drawing overall general conclusions from many separate studies that are believed to address related or identical hypotheses. The integrative reviewer hopes to present the state of knowledge concerning the relation(s) of interest and to highlight important issues that research has left unresolved. From the reader's viewpoint, an integrative research review is intended to

'replace those earlier papers that have been lost from sight behind the research front' (...), and to direct future research so that it yields a maximum amount of new information.

Under normalvetenskapliga förhållanden, såsom till exempel Fuchs (1993) beskriver dem, kan denna typ av översikter med tillhörande metodologier vara passande. Då antar man att tidigare empirisk forskning innehåller säkerställd kunskap och att den egna forskningen ligger nära vad man tidigare gjort. Utgångspunkten kan vara följande resonemang: "man har tidigare kunnat visa att i populationen p_1 är variabeln x_1 relaterad till variabeln x_2 på följande sätt..." Att utvidga kunskapsbasen innebär då att presentera resultat som bygger på att antingen populationen eller någon av variablerna förändrats på något sätt. Denna situation är alltså förenlig med ett normalvetenskapligt perspektiv och finns relativt utförligt beskriven av till exempel Baker (1994:92–113, 459–480). Det är med avseende på sådana resonemang som litteraturen rörande kvantitativa översikterna erbjuder en användbar systematik.

Det finns dock situationer beskrivna i vetenskapsstudierna ovan som är mer problematiska där till och med metodologiska och epistemologiska frågor är osäkra vilket gör det svårt att avgöra vilka källor som är auktoritativa respektive har hög kvalitet (jfr Heiseys *humaniora* och Fuchs *konversationsfält*). Trots att sådana situationer är vanliga inom samhällsvetenskapen brukar denna problematik inte tas upp annat än i förbigående i den metodologiska standardlitteraturen då problemet med att förhålla sig aktualiseras. Hur hanteras då detta i praktiken? Man kan bland annat tänka sig följande alternativ. Den *första* och kanske vanligaste strategin går ut på att man i sin studie går vidare till nya problemområden utan att detta bygger på att tidigare kunskaper är "säkerställda". På ytan liknar detta förfaringsätt det "normala" som beskrivits ovan. När man väljer forskningsproblem bryr man sig emellertid i sådana fall endast om *vad* andra studerat tidigare och väljer att studera något annat oavsett om dessa tidigare studier anses ha lett till någorlunda säkerställd kunskap eller ej – något som i praktiken kan innebära att man helt enkelt struntar i gamla teoretiska och begreppsliga traditioner. Ny kunskap kan här bestå i att man identifierar nya forskningsområden vilka ibland kan utvecklas nya specialdiscipliner (Zuckerman 1988). Detta kan dock leda till allvarliga problem vad gäller kommunikationen inom vetenskapssamhället och därmed hota själva rationaliteten, till exempel genom ett alltför fritt begreppsligt nyskapande (jfr Dalqvist 1995 samt Lidskog 1995 rörande forskning om det "civila samhället").

Det *andra* och mer ambitiösa sättet att förhålla sig till tidigare forskning under osäkra och oklara förhållanden kan vara att man väljer att föra en *komplex argumentering* där även metodologiska och epistemologiska frågor kan ingå parallellt

med argumenteringen rörande de empiriska resultaten i relation till andras resultat från liknande studier.⁴ Detta vidgar dock problemet med att förhålla sig till tidigare forskning på ett avsevärt sätt, inte minst vad gäller urvalet av relevanta texter. Även om inte den allmänna standardlitteraturen rörande samhällsvetenskaplig metod brukar behandla denna situation, finns det inom speciallitteraturen ett erfarenhetsbaserat synsätt som åtminstone inte står i strid med denna komplexitet och behovet av metodologisk flexibilitet vid icke-normala situationer. Hedges (1984:87) skriver till exempel om traditionella narrativa översikter att de är:

...the standard from which quantitative reviews depart. The term narrative review is extremely broad, but for our purpose can be construed to include any research synthesis in which principal data synthesis methods is not a formal statistical procedure. The principal advantage of narrative reviews is their great flexibility. Creative reviewers may draw upon many different sources of information and combine them in almost limitless ways.

Det finns även exempel där medvetenheten om komplexitet och om behovet av metodologisk flexibilitet också är tydlig. Cooper (1988; 1989) skriver till exempel att kunskapsöversikter kan fokusera mycket olika aspekter, ha olika mål, perspektiv, täckningsstrategier, organisation och publik. Inom ett givet forskningsområde behöver en bestämd översikt, inte bara rikta in sig på de empiriska resultaten i tidigare studier utan även forskningsmetoder, teorier och tillämpningar. Genom att översikter samtidigt kan innehålla flera av dessa aspekter är det möjligt att inför en publicering sätta samman den kombination av aspekter som bäst passar ett bestämt problem och en given publik (exempelvis en given tidskrift med redaktion, referees och läsare). Cooper (1988) har till exempel utvecklat och empiriskt validerat en typologi över litteraturöversikter, där karaktäristika kan kombineras på flera sätt (se tabell 1).

Under omständigheter där en komplex argumentering krävs kan det till exempel innebära att man fokuserar såväl forskningsresultat, forskningsmetoder, teorier samt praxis och tillämpningar samtidigt som målet kan vara kritik, konflikthantering och identifiering av ett centralt forskningsproblem. Cooper (1988) menar också att kombinationer av detta slag i praktiken är vanliga. Vad som inte tas upp, vare sig av Hedges eller Cooper, är dock att den aktuella kombinationen av olika typer av karaktäristika, vad gäller översikten, kan ha något att göra med hur pass "normal" vetenskapen är inom det aktuella forskningsfältet.

Någon systematik för hur denna kombination kan tas fram erbjuds inte heller, det vill säga hur man rekontextualiserar ett givet forskningsresultat inför publiceringen (jfr Knorr-Cetina 1981), en process som är behäftad med en hel del osäkerhet vilket indikeras av vetenskapsstudierna ovan. Detta kan dock bland annat bero på att metodlitteraturen ovan som specifikt rör översikter i första hand rör fristående översikter och inte översikter där ett givet forskningsresultat får sin diskursanknyt-

Tabell 1: Taxonomi över litteraturoversikter (från Cooper 1988:109, min översättning)

KARAKTÄRISTIKA	KATEGORIER
Fokus	forskningsresultat forskningsmetod teorier praxis eller tillämpningar
Mål	integration: a) generalisering b) konfliktlösning c) språkligt brobyggande kritik identifiering av centrala forskningsproblem
Perspektiv	neutral återgivning ställningstagande
Täckning	uttömmande urval med uttömmande anspråk representativt urval urval av centrala texter
Organisation	historisk begreppslig metodologisk
Publik	vetenskapliga specialister vetenskapsmän i allmänhet praktiker och beslutsfattare allmänheten

ning samt hur man i detta arbete kan göra urval och prioritera. En annan orsak kan vara att själva föreställningen om ett normalvetenskaplig tillstånd utgör ett slags kognitivt hinder. Något som kan tyda på detta är till exempel föreställningen om att det är möjligt att fullfölja ”uttömmande” översikter (tabell 1), vilket kräver att det går att dra en skarp gräns mellan relevant och irrelevant litteratur att referera samt att denna gränsdragning är oproblematiserad. Detta är knappast möjligt med den komplexa argumentering som kan krävas vid icke-normala situationer.

Anta att mycket av det som kan öka svårigheterna att förhålla sig till tidigare forskning beskrivet ovan sammanfaller. I så fall kan den metodologiskt ambitiösa forskaren hamna i ett obehagligt dilemma präglad av å ena sidan ouppnåeliga normalvetenskapliga ”objektivistiska” ideal och å andra sidan av en ”relativism”

där allt går för sig (se Bernstein 1991) – något som ger utrymme för det missbruk som Sutton och Staw (1995) beklagat sig över. Inom allmän metodologisk standardlitteratur verkar det inte finnas någon hjälp att få. Speciallitteraturen rörande litteraturöversikter ger ett visst stöd till exempel i form av typologier rörande de olika sätt som en översikt kan skrivas på. Vad gäller själva diskursanknytningen och prioriteringen av vilken litteratur som ska refereras så finns det ingen tydlig systematik. Hur ska den frustrerade forskaren hantera problemet?

Ett intressant uppslag kan skönjas i *vetenskapssociologisk* litteratur som rör teorier om citerandets funktioner inom forskningen. Cronin (1984) diskuterar en mängd klassificeringssystem rörande hur citat bör användas och faktiskt används. Klassificeringarna har ofta oklar indelningsgrund och har inte utvecklats på ett kumulativt sätt i form av förfiningar och revideringar av tidigare förslag. De ger dock, enligt min mening, en god indikation av problematiken då man försöker förhålla sig till tidigare forskning. Här förekommer funktioner vad gäller allt från citat av medlemmar i redaktionskommittéer för att öka publiceringsmöjligheterna till citat för att ge läsaren den allmänbildning som krävs för att förstå aktuella problemet. Det mest intressanta för artikeln här är dock de typologier där citaten sätts in ett argumentationsperspektiv. Ett citat kan till exempel användas till stöd för eller en kritik mot ett påstående rörande sakförhållanden respektive andras uppfattningar (Cronin 1984:37–49). Det finns även en föreställning om en publik, i form av redaktion, ”referees” och andra läsare, som denna argumentation kan anpassas efter och citaten såsom argumenten kan i princip värderas av. En modell för systematisering för själva argumenteringen saknas dock.

Detta uppslag kan relateras till en intressant och aktuell trend inom *vetenskapsfilosofin*. Bernstein (1991), till exempel, menar att vetenskapsfilosofin, i sökandet efter en arkimedisk punkt, under lång tid fastnat i vilseledande dikotomier vilka han sammanfattar som ett val av antingen ”objektivism eller relativism”. Enligt Bernstein är man dock på väg att komma förbi denna typ av dikotomier. Den relativistiska kritiken har tagits på allvar och drömmen om en generell och deduktivt baserad teorivalg algoritm har övergivits. Detta innebär dock inte att ”allt går för sig”. Man kan tolka Bernstein så att även om normalvetenskap inte etablerats, så går det i en konkret forskningssituation att skilja *bra argument* från *dåliga* och väga samman de argument som talar för med argumenten emot en teori (1991:84–97). Detta kan göras på basis av det förnuft som ”hamrats fram” under *forskningspraktiken* inom en ”levande tradition” (111–122).

I enlighet med denna rörelse inom vetenskapsfilosofin kan man även inom *samhällsvetenskaplig metoddebatt* se ett begynnande intresse för det diskursiva och pragmatiska (t ex Pawson 1989; Brante 1991; Hammersley 1995). Detta intresse

har i sin rationella form tagit sig uttryck i ett ökat intresse för argumentationsanalys och argumentationsteori (jfr ”critical thinking”)⁵ inom såväl undervisning som forskning inom olika discipliner (t ex Wellinder 1977; Overington 1982; Markovsky 1993; Føllesdal, Walløe & Elster 1993; Anttila 1995; Ennis 1996). Där har den praktiska nyttan av begreppsliga redskap, som utvecklats inom argumentationsanalys mm, börjat få betydelse.

Mot bakgrund av detta borde det kunna vara fruktbart att utnyttja sådana redskap för att göra problemet med att förhålla sig i vetenskapliga texter mer begripligt under osäkra och oklara förhållanden. Ett redskap är *pro contra*-analys (se Næss 1986; Björnsson m fl 1994). Denna analys är ett sätt att systematisera argumentering så att den blir mer överskådlig bland annat för att innehållet ska kunna värderas. Vad gäller problemet med att förhålla sig till tidigare forskning kan denna typ av analys inte bara öka möjligheten till överskådlighet och värdering utan även bidra till att öka förståelsen för viktiga begrepp som forskningsfront, kunskapsläge osv. Det kan noteras att på det sätt Cooper (1988) schematiserat olika sätt att göra kunskapsöversikter (Tabell 1 ovan) mycket väl kan förenas med en sådan ansats, även om Cooper inte berör problemet med argumentationsstrukturen i en översikt.

Ett argumentationsanalytiskt perspektiv

Problemet med att förhålla sig till tidigare forskning är alltså komplicerat, men genom att se på det hela ur ett argumentationsanalytiskt perspektiv är min tanke att denna komplexitet kan bli mer begriplig och hanterbar.⁶ Vad innebär ett argumentationsanalytiskt perspektiv på samhällsvetenskap? Ett sådant perspektiv i vid mening är inte något nytt inom vetenskapsstudier. Det är ett perspektiv som till exempel Knorr-Cetina (1981:107–110) utgår ifrån i sin studie av den vetenskapliga processen från laboratorium till publicering. Man kan emellertid specificera ”perspektiv” något och utnyttja begreppsliga redskap (till exempel inom logik och *pro contra*-analys) som utvecklats inom filosofin för att hantera komplexiteten i debatter av olika slag. En vetenskaplig framställning kan ju ses som ett inlägg i en debatt. Då denna komplexitet gjorts överskådlig kan man sedan söka efter den form av rationellt samtal som, enligt Bernstein, finns trots avsaknaden av generella objektivistiska kriterier i vetenskapen.

Argumentationen

En argumentation består enligt argumentationsanalysen av en tes och ett antal argument rörande tesen. En *tes* är ett påstående som man argumenterar kring medan ett *argument* är ett annat påstående vilket används antingen som stöd för eller som

invändning mot tesen (se Føllesdal, Walløe & Elster 1993; Björnsson m fl 1994). För att man ska acceptera en given tes, krävs att man sammantaget bedömer argumenten till stöd för denna tes som mer hållbara och relevanta än de som talar emot. *Hållbarhet* förklaras av Björnsson med flera (55) som ju mer rimligt det är att acceptera ett påstående, desto mer hållbart är det. Ett arguments *relevans* definierar de (62) på följande sätt: ju högre relevansen är, desto rimligare är det att acceptera respektive förkasta tesen om argumentet accepterats (maximal giltighet definieras ibland, till exempel av Björnsson m fl som logisk giltighet).

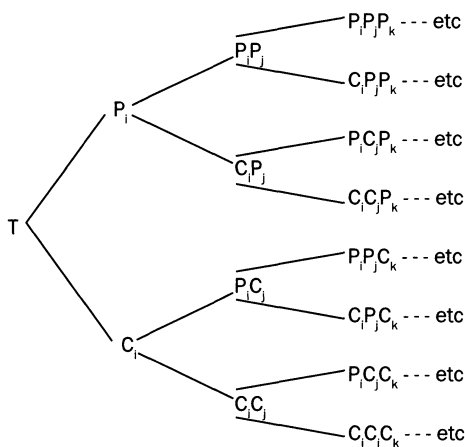
För att argumentationen ska bli mer överblickbar brukar man schematisera den med hjälp av symboler, till exempel från *pro contra*-analys. Om man utgår från den ursprungliga tesen, finns det som antyts två typer av argument: argument för- (P) respektive emot (C) tesen. Argumenten brukar även klassificeras efter ordningsnivå. Ett argument som direkt avser tesens trovärdighet är av första ordningen, ett argument som avser trovärdigheten hos ett första ordningens argument är av andra ordningen och så vidare.

Om man använder en konventionell notation (se Björnsson m fl 1994) men vill påvisa kombinatoriska *möjligheter* istället för faktiska argument, kan symboliken i figur 1 användas. Det finns i denna figur olika typer eller klasser av argument. Såväl antalet argument som ordningsnivåer är oändligt. Det finns två typer av första ordningens argument $\{P_i, C_i\}$, fyra typer av andra ordningens argument $\{P_i P_j, P_i C_j, C_i P_j, C_i C_j\}$, åtta typer av tredje ordningens argument $\{P_i P_j P_k, P_i C_j P_k, C_i P_j P_k, C_i C_j P_k, P_i P_j C_k, P_i C_j C_k, C_i P_j C_k, C_i C_j C_k\}$ samt 2^n typer av n :te ordningens argument. Att antalet argument för varje nivå är oändligt symboliseras med i, j och k och att antalet ordningsnivåer är oändligt symboliseras med $- - -$ etc.

När det gäller ett givet forskningsämne förs det en faktisk argumentation vars innehåll kan relateras till systematiken i den möjliga argumentationen (illustrerad i figur 1). För varje tes finns det alltid ett stort antal möjliga argument både för och emot tesen och samma sak gäller i princip även dessa argument och så vidare. För att kunna bedöma tesens trovärdighet, måste man därför systematiskt gå igenom och väga samman de kända skäl som direkt eller indirekt talar för tesen med de som talar emot.

Låt oss använda ett exempel på en faktisk argumentering, rörande forskningsproblemet *frivilligt socialt arbete* och dess relation till den offentliga sektorn, för att illustrera systematiken i argumentationsanalysen i figur 1. I kapitlet Barnomsorgen. Ett kvinnligt nollsummespel eller? argumenterar Nyberg (1995) mot tesen T att förhållandet mellan olika samhällssektorer, vad gäller barnomsorgen, har fungerat som ett nollsummespel där en expansion inom en sektor alltid sker på bekostnad av en annan. Resonemanget som Nyberg för är delvis implicit, men om man för-

Figur 1: Argumentation som kombinatoriska möjligheter

enklar och komprimerar hennes argument C_j är det i princip konstruerat på följande sätt (se tabell 2). Hur förhåller sig då Nybergs kapitel till "tidigare forskning"? I inledningen anknäver hon till en debatt rörande relationen mellan offentlig

Tabell 2: Ett argument rörande ideellt arbete och dess relation till den offentliga sektorn i Sverige

Premiss 1	Om det vore sant att det rörde sig om ett nollsummespel mellan den offentliga och den ideella sektorn, så kan inte både den kommunala och den ideella barnomsorgen expandera samtidigt.
Premiss 2	Under 1980-talet expanderade såväl den kommunala som den ideella barnomsorgen samtidigt.
Slutsats	Alltså: det rör sig <i>inte</i> om ett nollsummespel.

och ideell sektor och refererar till bland annat Zetterberg (1994) och Selle (1993).

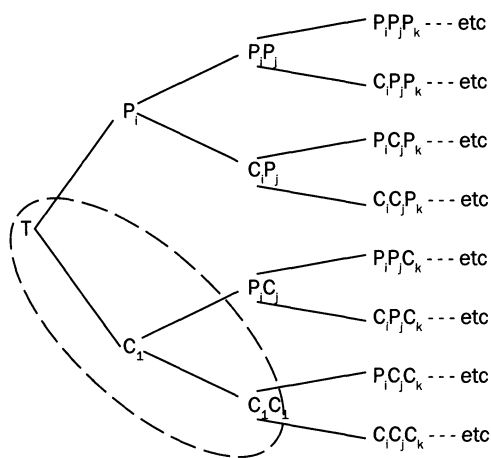
Hon har identifierat två motsatta positioner och om man tar fasta på det implicita, renodlar och förenklar skrivningen framträder följande alternativ (1995:47): enligt den ena sidan rör det sig om ett nollsummespel TZ och enligt den andra rör det sig inte om detta TS . Hur förhåller sig då Nybergs argument till denna debatt? Det enklaste sättet är att se Nybergs argument som ett C_j i relation till T (slutsatsen

i tabell 2).

Man kan emellertid invända mot Nybergs argument C_1 genom att uppmärksamma en begreppslig oklarhet. Det viktigaste måttet på variabeln "expansion" – antalet platser – är inte det enda möjliga valet. Man kan mycket väl tänka sig andra alternativ: barntid, barnpersonal och barnpersonaltid, dessutom tillkommer valet mellan andel och absoluta tal och dessa olika alternativ skulle troligen leda till varierande empiriska resultat (jfr Suárez 1989; Van Meter 1994). Det är alltså möjligt att ifrågasätta C_1 med hjälp av ett argument C_1C_1 eftersom det sätt som variabeln "expansion" mäts på inte är självklart. Det andra antagandet i slutledningen ovan ifrågasätts alltså i C_1C_1 . Man kan uttrycka det så att C_1C_1 innebär följande påstående: det är *inte säkert* att såväl den kommunala som den ideella barnomsorgen ex-

Figur 2: En faktisk argumentation i relation till möjligheter

panderade samtidigt under 1980-talet.

Denna ytterst begränsade faktiska argumentation (inklusive invändningen C_1C_1), vilken ringats in av den streckade linjen (figur 2), kan ge en bild av hur begrepp som kunskapsläge, kunskapshorisont, forskningsfront och forskningsfält kan förstås i ett argumentationsanalytiskt perspektiv. Exempel på hur man då kan se på dessa begrepp är följande:

*Kunskapshorisont*⁷(jfr "frontlinje" hos Cole 1983 och "förståelsehorisont" hos Føllesdal, Walløe & Elster, 1993:139) kan sägas illustreras av den streckade linjen inom vilken alla beaktade argument finns med. Bortom denna horisont finns skilda antaganden och argument – så kallad enthymem (se Føllesdal, Walløe & Elster, 1993)

– som inte uppmärksammas i den aktuella diskussionen (det kan till exempel vara antaganden som uppfattas som självklara eller sådana antaganden som man inte är medveten om att man måste göra).

Kunskapsläge kan betraktas som en sammanvägning av de argument som avgränsas av kunskaps horisonten och som står i relation till en given tes. Kunskapsläget kan i olika utsträckning vara präglad av motsättningar eller enighet och är i princip inte ett slutgiltigt tillstånd – vilket är förenligt med en diskursiv syn på samhällsvetenskap. "Nya pusselbitar av kunskap" utgörs därmed av nya argument som inkluderas i mängden faktiska argument. Kunskapsläge kan alltså här avse de argument som är relaterade till en given tes, det vill säga ett slags egocentriskt kognitivt nätverk kring tesen (se Knoke & Kukulinsky 1982), med *ett* kombinatoriskt träd av faktiska argument.

Forskningsfält kan, i linje med ovanstående, ses som bestående av flera relaterade faktiska argumenteringar rörande olika teser, det vill säga ett komplett nätverk (se Knoke & Kukulinsky 1982) mao ett system med flera sammanvuxna kombinatoriska träd. Inom ett forskningsfält kan därför en tes T_1 i en framställning inte bara motsäga en annan tes (dvs utgöra en antites) i en annan framställning i samma debatt ($T_1 = \neg T_2$). Tesen T_1 kan även fungera som ett P_i i relation till en T_3 i en tredje argumentering, men även som ett C_i i relation till en fjärde tes T_4 eller som ett $P_i P_j C_k$ i relation till en femte tes T_5 osv.⁸

Forskningsfront förstås här som de delar inom forskningsfältet där dagens debatt är som intensivast och kontroverser rasar vad gäller givna kunskapslägen. Intensiteten kan bl a bero på att även själva de metodologiska spelreglerna här sätts på spel (jfr Fuchs 1993) vilket kan kräva en komplex argumentering för att resultaten ska vara övertygande.⁹

Relevansproblematiken

Då man prioriterar och gör sitt urval av texter, så bygger man ett egocentriskt nätverk av argument kring en given tes med utgångspunkt från det kompletta kognitiva nätverk som forskningsfältet består av. Det faktiska urvalet av texter innebär en avgränsning av det egocentriska kognitiva nätverket och då innehållet i texterna relateras till den egna texten, så klargörs ett bestämt kunskapsläge. Anta att relevansen ska bedömas vad gäller text X för originaltexten O och betrakta följande påståenden.

(1) Ju närmare tesen T_x är tesen T_o i det kombinatoriska träd av argument som drivs i O för T_o , vad gäller nivåer, desto högre relevans har X för O . Detta kan skrivas på följande sätt:

$$[(T_x = \neg T_o) \vee (T_x = T_o)] > [T_x = P_i O \vee C_i O] > [T_x = P_i P_j O \vee P_i C_j O \vee C_i P_j O \vee C_i C_j O] \dots \text{etc.}$$

(2) Ju närmare tesen T_o är tesen T_x i det kombinatoriska träd av argument som drivs i X för T_x , vad gäller nivåer, desto högre relevans har X för O . Detta kan

skrivs på följande sätt,

$$[(To=\neg Tx)\vee(To=Tx)] > [To=P_i P_j x \vee C_i x] > [To=P_i P_j x \vee P_i C_j x \vee C_i P_j x \vee C_i C_j x] \dots \text{etc.}$$

Eftersom vetenskapliga framställningar alltid är begränsade, måste man prioritera vissa texter framför andra när man förhåller sig. Ovanstående resonemang ger en systematisk bild av hur en sådan prioritering kan gå till. De texter som Nyberg refererar till (bl a Zetterberg och Selle) är relaterade som tes respektive antites till den tes Nyberg själv driver, det vill säga relationen $To=TS$ och $To=\neg TZ$ råder. Uttryckt på ett annat sätt: Zetterbergs och Selles texter ligger nära *egot* i egocentriska nätverket. Texterna är med andra ord självklart relevanta att referera, vilket inte utgör något problem om man utgår från standardlitteratur rörande samhällsvetenskaplig metod – detta gäller oavsett om ett normalvetenskapligt tillstånd råder eller ej.

Det sammanhang som Nyberg rör sig inom är dock inte normalvetenskapligt. Fuchs (1993) konversationsfält är kanske den term som beskriver läget bäst (se Anheier 1990; Amnå 1995; Lundström 1995 och Jeppsson-Grassman & Svedberg 1995). Detta innebär att en komplex argumentering kan vara lämplig. En text som Nyberg i så fall kunde ha övervägt att referera är ett kapitel i antologin *Civilt samhälle kontra offentlig sektor*. Där hävdar Dahlkvist¹⁰ att uttrycket ”civilt samhälle” används på ett olämpligt sätt av några samtida forskare. Ett viktig del i denna kritik är att de definierar ”civilsamhället” som en sfär i samhället vid sidan av andra sfärer, till exempel stat och marknad. Enligt Dahlkvist finns det ingen forsknings-tradition som denna innebörd kan förankras i. Missförstånd och onödiga kontroverser kan därför följa av detta terminologiska nyskapande.

Anta att ideellt arbete utgör en del av det civila samhället enligt den uppfattning som Dahlkvists kontrahenter hyser. Anta vidare att om sfärerna tillsammans faktiskt fungerar som identifierbara nollsummespel, så är den innebörd Dahlkvists kontrahenter ger begreppet civilt samhälle lämplig. Under dessa förutsättningar skulle Nybergs text kunna användas som ett argument till stöd för Dahlkvists tes, dvs relationen $To=P_i x$ gäller då. Det kan därför vara relevant för Nyberg att referera Dahlkvists text, men den är inte lika relevant som de texter hon faktiskt refererat eftersom $(Tx=\neg To) > (Tx=P_i o)$ föreligger. Det som avgör är hur det kunskapsläge ser ut som hon identifierat vad gäller enighet rörande de förekommande argumentens hållbarhet och relevans: ju mindre enighet, desto mer komplex argumentering kan krävas från Nyberg för att hon ska vara övertygande.

En driven forskare kan naturligtvis fråga sig vad ovanstående begreppsliga redskap och systematik kan tillföra då man förhåller sig till tidigare forskning. Är inte ovanstående prioritering vad gäller Nyberg uppenbar utan ett argumentationsanalytiskt perspektiv? Poängen med en illustration med hjälp av ett fall där priorite-

ringen är enkel och uppenbar är pedagogisk. Det är dock först när man står inför en reell och mer komplex situation som vinsterna med att använda argumentationsanalysens redskap och systematik märks (jfr Vedung 1977 angående analys av politiska debatter). Det är vidare viktigt att notera att argumentationsanalysens symbolspråk (till exempel vid *pro contra*-analys) kan vara användbart under det analytiska arbetet utan att man för den skull är tvungen att använda symbolerna när man publicerar sina resultat (jfr Anttila 1995). Vad ovanstående sätt att se på relevansproblematiken bidrar med är alltså systematik. Denna systematik kan till exempel Nyberg använda sig av om hon väljer att föra en *komplex argumentering* då hon förhåller sig till tidigare forskning (dvs att till exempel ta upp såväl empiriska resultat som begreppsliga och metodologiska utredningar) – något som naturligtvis inkluderar betydligt fler texter och infallsvinklar än de som använts i illustrationen.

En vetenskapssociologisk hypotes

Varför är problemet med att förhålla sig till tidigare forskning så knapphändigt beskrivet i den samhällsvetenskapliga metodlitteraturen? Ett svar kan vara följande. Hur man i detalj förhåller sig i ett givet fall avgörs av hur en bestämd diskurs ser ut och det specifika sätt man knyter an till denna diskurs. Eftersom diskurser kan vara olika strukturerade och anknytningen till en given diskurs är originell, kan man hävda att sättet att förhålla sig är unikt – något som gör det poänglöst att försöka sätta upp några alltför detaljerade och samtidigt generella rekommendationer.

Det kan även tilläggas att språkbruket inom vetenskapsstudierna inte heller är enhetligt vad gäller begrepp som är aktuella när man ämnar förhålla sig till tidigare forskning. Ett exempel är det prestigeladdade begreppet forskningsfront. Samma term kan ha varierande betydelser och olika termer kan ha samma betydelse för skilda forskare. Forskningsfront och kunskapsfront till exempel används ibland synonymt trots att de ger olika associationer, vilket även gäller engelska termer som *research front* och *research frontier*. Detta indikeras till exempel av Heisey (1988) och Fuchs (1993) refererade ovan, vilka använder detta begrepp på olika sätt (se även Nadel 1980; Pinch 1981; Cole 1983; Velho & Kriege 1984; Hummon, Doreian & Freeman 1990; Persson 1994) – skillnaderna ligger främst i huruvida man ser en paradigmatiske enighet som karaktäristisk för frontforskningen eller ej.

Trots de unika aspekterna finns det dock, enligt min uppfattning, generella drag vilka framträder om man betraktar vetenskap som argumentation. Vad man argumenterar för när man förhåller sig till tidigare forskning är att det egna forskningsresultatet på ett bestämt sätt bidrar till kunskapsstillväxten inom det aktuella forsk-

ningsområdet, vilket framgår av citatet av Elzinga ovan (jfr Patel & Davidsson 1994:32). Om man kan urskilja denna argumentation, är det även möjligt att systematiskt gå igenom argumentationen med hjälp av argumentationsanalytiska redskap till exempel *pro contra*-analys och kanske även symbolisk logik och på så sätt försöka se det hela som ett rationellt samtal mellan författaren och läsarna (vilka även inkluderar andra forskare). Detta är ett angreppssätt som Vedung (1977) lanserat för innehållslig idéanalys inom statsvetenskap, det vill säga att utifrån de regler (ofta outtalade) som präglar praktiken försöka bedöma argumentens relevans och hållbarhet. Detta innebär att ett argumentationsanalytiskt perspektiv inte bara är metodologiskt intressant i sammanhanget utan även vetenskaps sociologiskt.

Inom den relativistiskt inspirerade vetenskapsteorin och vetenskaps sociologin har man ägnat mycket arbete åt att försöka demonstrera att kunskap är socialt konstruerad och för att vara övertygande har man valt exempel från så kallade hårda vetenskaper (t ex fysik) där man kan förvänta sig att kognitiva kriterier har extra stor betydelse (jfr Zuckerman 1988:549). Man kan dock, med inspiration från Bernstein (1991), vända på detta resonemang och hävda att det finns en betydande tradition av rationell argumentering inom all vetenskaplig verksamhet. Enligt detta sätt att resonera kan "mjuka" och problematiska områden vara strategiska att studera. I mer specifika termer kan man tänka sig att det är möjligt att rationellt förhålla sig till tidigare forskning även inom områden där flera faktorer sammanfaller vilka ökar oklarheterna rörande hur man ska förhålla sig till tidigare forskning, till exempel inom nya tvärvetenskapliga specialämnen rörande frågor med starka sektorsintressen. Hypotesen är alltså att kognitiva kriterier (Zuckerman 1988) trots allt spelar roll vid sidan de sociala även då det rör sig om så kallad mjuk vetenskap. Ett sätt att försöka rekonstruera en sådan rationalitet kan vara att använda sig av begreppsliga redskap från just argumentationsanalysen. Detta innebär att man lyfter fram kognitiva kriterier (jfr Schmaus, Segerstrale & Jesseph 1992) såsom en hypotes, till exempel budskapets systematik, klarhet, relevans, konsistens och logisk giltighet (se Vedung 1977:24; Næss 1986).

En sådan hypotes skulle kunna förkastas om det sätt man förhöll sig till tidigare forskning, enligt till exempel intervjuundersökning, skulle präglas av en hög frekvens av det som Cronin (1984:64) kallar manipulation av citeringsfrekvenser: bland annat *hat-tipping citations* (acknowledgement of eminent figures), *pandering to pressures* (citing works because it is felt that the reading requires, or expects, them to be cited), *non-reconition of new authors* och *obsolete citations*. Även en riklig förekomst av det missbruk av referenser, som upprör Sutton och Staw (1995), skulle tala mot hypotesen.

Avslutning

Syftet med denna artikel var att presentera ett argumentationsanalytiskt perspektiv på problemet att förhålla sig till tidigare forskning. Tanken var att visa att man med ett argumentationsanalytiskt perspektiv kan bidra med en systematik i förståelsen av vad som menas med att förhålla sig till tidigare forskning och därmed försöka söka efter det rationella samtalet i detta arbete.

Först illustrerades innebörden av att utifrån ett argumentationsanalytiskt perspektiv betrakta problemet med att förhålla sig till tidigare forskning. *Kunskapsläge* definierades som sammanvägningen av de argument som faktiskt använts i relation till en given tes (kunskapsläge avser alltså trovärdigheten vad gäller denna givna tes). En *kunskapsgräns* går det i princip inte att förhålla sig till eftersom den är oändlig och markerar gränsen mellan vilka argument som faktiskt aktualiseras och de som aldrig tas upp i resonemanget. *Forskningsfront* avsåg de delar av kunskapsläget där debatten i dagsläget förs som intensivast. Att förhålla sig forskningsfronten innebär därför att man förhåller sig till ett kunskapsläge präglat av intensiv debatt och oenighet bland forskarna. Ett *forskningsfält*, slutligen, är det svårt att förhålla sig till. Detta beror på att argumenteringen där är ofokuserad, det vill säga det rör sig om ett komplett och inte ett egocentriskt nätverk, vilket gör väl motiveerade prioriteringar av texter omöjliga (såvida man inte struntar i att värdera tidigare forskning med avseende på hur säkerställd den kan ses som och endast konstaterar vad som gjorts respektive inte gjorts).

Därefter presenterades en symbolisk bild av vad en relevansbedömning kan innebära när man står inför problemet att förhålla sig till en given text eller ej. Den refererade textens resultat kan vara relaterad till originaltextens resultat på tre olika sätt: (1) dess tes T_x är direkt kopplad till originaltextens tes T_o – antingen så motsägs eller bekräftas den; (2) dess tes T_x är indirekt kopplad till originaltextens tes T_o som ett argument till stöd för eller skäl mot T_o ; (3) dess tes T_x är indirekt kopplad till originaltextens tes T_o på så vis att T_o fungerar som ett argument till stöd för eller skäl mot T_x . Att hävda att originaltextens resultat (T_o) är relevant i ett forskningssammanhang (dvs att förhålla sig) innebär att visa att den täcker tidigare kunskapsluckor i relation till ett givet kunskapsläge; och ju mer direkt en given text är kopplad till originaltexten, desto mer relevant är det att referera denna text. Då en komplex argumentering krävs ökar emellertid behovet av texter som är indirekt kopplade till den egna texten för att man ska vara trovärdig beroende på var i nätverket det råder oenighet tidigare och var man själv kommer med kontroversiella argument.

Med utgångspunkt i den enskilde forskarens situation vill jag här formulera en fråga som finns outtalad i artikelns inledning: Vad är det som konkret gör att pro-

blemet med att förhålla sig till tidigare forskning kan vara så frustrerande?

Den praktiska situation man ofta befinner sig i, när man forskar inom ett område som inte präglas av något normalvetenskapligt tillstånd, är att man har ett forskningsfält framför sig och ännu inte lyckats identifiera ett givet kunskapsläge (med avseende på en given tes). Min uppfattning är att ett argumentationsanalytiskt perspektiv underlättar denna identifikation och därmed blir problemet med att förhålla sig till tidigare forskning mer begripligt och därmed mer hanterbart. Ändå kan det vara så att svåra och överblickbara forskningsproblem hanteras med framgång utan en sådan explicit systematik. Den vetenskapssociologiska hypotes som formulerades var att det med hjälp av argumentationsanalys är möjligt att identifiera en rationellt motiverad systematik även inom problematiska forskningsfält med till exempel tvärvetenskapliga inslag. Denna systematik är då baserad på kognitiva kriterier rörande relevans och hållbarhet (förutom sociala och politiska) som följer av erfarenheter och socialisationsprocesser där generella regler för vetenskapliga samtals lärts in. ■

Noter

*Jag är tacksam för de synpunkter och den hjälp av olika slag jag fått från Klas Borell, Agneta Brolund, Ingrid Byberg, Per Dannefjord, Mats Ekström, Aant Elzinga, Majen Espwall, Marianne Herrström, Monica Johansson, Rolf Lidskog, Barry Markovsky, Peter Stern samt för de anonyma referee kommentarerna.

¹En översiktlig sökning med relevanta sökordskombinationer i tillgängliga databaser ledde inte till några träffar med detta innehåll Tabell 3:

²Om man räknar med att en forskare klara av att ordentligt sätta sig in i 6 000 sidor per år skulle det ta forskaren cirka 100 år att sätta sig in endast den sociologi som publiceras varje år och som indexeras i Sociofile (om man räknar med att de 2 000 tidskrifter kommer ut med 16 artiklar per år om 20 sidor). Att sätta sig in i det som skrivits endast om "social movements" hittills och indexerat i Sociofile skulle ta nästan 30 år om man räknar med att varje träff består av 20 sidor.

³Baker betonar dock att detta kriterium är komplicerat och att man själv måste bedöma relevansen efter en

grundlig läsning (1994:435–436).

⁴Exempel på en ambitiös komplex argumentering finns hos Pawsons (1989). Vetenskapliga framsteg bygger inte på ett sökande efter sanning i form av korrespondens utan på att konkurrerande teorier testas mot varandra och man väljer den som förklarar mest av givna observationer (theory adjudication). Eftersom samhällsvetenskapliga teorier sällan är helt jämförbara krävs en metodologisk argumentering där man identifierar var teorierna är jämförbara (knot concepts).

⁵Markovsky, B, personlig kontakt under oktober och november 1996; se även "Critical Thinking" på internet (tex <http://arachne.SJSU.EDU/depts/it/>).

⁶Ett relativt vanligt sätt att hantera denna komplexitet vid vetenskapsstudier är att använda sig av olika typer av bibliometriska metoder, tex varianter av kvantitativ citeringsanalys (Persson 1994; Stern 1996). En sådan strategi verkar dock inte ge de lösningar som jag är ute efter (en systematik för att hantera problemet med att förhålla sig) genom att det framförallt verkar vara texternas empiriska relevans i givna nätverk som mäts och inte den innehållsliga litterära rekontextualiseringen av resul-

Tabell 3: Träffbild från en databasökning

Sociofile 1/74–10/97	Frekvens	Argument* Theor*	Argument* Analy*	Critic* Think*	Discours* Analy*
Frekvens		222	23	194	1 186
Research* Front*	18	0	0	0	0
Knowl* Bas*	490	0	0	5	0
Certif* Knowl*	5	0	0	0	0
Research* Field*	1 095	0	0	0	2
State of the Art	305	0	0	0	0
Review* Integr*	18	0	0	0	0
Review* Synthe*	13	0	0	0	0
Research* Synthe*	38	0	0	0	0
Research* Integr*	113	0	0	1	1
Research* Review*	1 496	1	0	0	0
Meta analy*	224	0	0	1	0

ERIC 1966–10/97	Frekvens	Argument* Theor*	Argument* Analy*	Critic* Think*	Discours* Analy*
Frekvens		115	73	7 548	4 897
Research* Front*	37	0	0	1	1
Knowl* Bas*	2 706	0	0	55	23
Certif* Knowl*	7	0	0	0	0
Research* Field*	676	0	0	2	1
State of the Art	8 616	0	0	31	13
Review* Integr*	68	0	0	0	0
Review* Synthe*	42	0	0	1	0
Research* Synthe	274	0	0	3	1
Research* Integr**	228	0	0	1	2
Research* Review*	5 499	1	0	35	15
Meta analy*	1 293	0	0	8	5

taten (jfr Knorr-Cetina 1981) t ex inför en slutgiltigt publicering i en tidskrift. Detta utesluter dock absolut inte citeringsanalys som ett hjälpmedel då ett argumentationsanalytiskt perspektiv används.

⁷ Jag har valt detta begrepp som en slags motsvarighet till "research frontier" och termen är vald p g a den ligger nära "förståelsehorisont": "Mängden av de medvetna och omedvetna uppfattningar och hållningar som vi vid en given tidpunkt hyser, och som vi inte riktar vår uppmärksamhet mot." (se Føllesdal, Walløe, & Elster 1993:139)

⁸ Avgränsningen av forskningsfältet kan ex göras med bibliometriska metoder (Person 1994; Stern 1996).

⁹ Denna tolkning av begreppet forskningsfront skiljer sig från t ex Fuchs (1993) definition, men den är förenlig med den argumentationsstruktur som råder vid såväl frontforskning som konversationsfält. Tolkningen är även förenlig med den mer tekniska och indexbaserade innebörd som termen fått inom informationsvetenskaplig forskning (jfr Garfield 1998).

¹⁰ Boken med Dahlkvists text utkom samma år som Nybergs text vilket kan ha gjort det omöjligt för henne att referera den, men Dahlkvists text kan ändå användas som en illustration av resonemanget.

Referenser

Amnå, E. (1995) "Det mångtydiga mellanrummet. Några utländska forskarpulser", s 119-171 i Amnå, E. (red.) *Medmänsklighet att hyra? Åtta forskare om ideell verksamhet*. Örebro: Libris.

Anheier, H. K. (1990) "Themes in the International research on the Nonprofit Sector", *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly* 19(4):371-390.

Anttila, S. (1993) *Aspects of Macro-Sociological Methodology*. Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Sociologica Upsaliensia, no 36. Uppsala: Almqvist & Wiksell International.

Anttila, S. (1995) "Paradigmkrig och fred: om argumentationsanalysen som integrerande grund inom socialvetenskap", *Sociologisk Forskning* 32(4):58-85.

Asmore, M., Myers, G. & Potter, J. (1995) "Discourse, Rhetoric, Reflexivity. Seven Days in the Library", s 321-342 i Jasanoff, S., Merkle, G. E., Petersen, J. E., & Pinch, T. (red.) *Handbook of Science and Technology Studies*. Thousand Oaks: SAGE Publications.

Backman, J. (1985) *Att skriva och läsa vetenskapliga rapporter*. Lund: Studentlitteratur.

Badie, B. (1989) "Comparative Analysis in Political Science: Requiem or Resurrection", *Political Studies* XXXVII: 340-351.

Baker, T. L. (1994) *Doing Social Research*. New York: McGraw-Hill

Bernstein, R. J. (1991) *Bortom objektivism och relativism. Vetenskap, hermeneutik och praxis*. Göteborg: Röda

bokförlaget.

Björnsson, G., Kihlborn, U., Tersman, F., & Ullholm, A. (1994) *Argumentationsanalys*, Stockholm: Natur och kultur.

Bogdan, R. & Taylor, S. J., (1975) *Introduction to Qualitative Research methods. A Phenomenological Approach*. New York: John Wiley & sons.

Brante, T. (1991) "Samhällsteoretiska traditioner", s 382-406 i P. Månson (red.) *Moderna samhällsteorier. Traditioner, riktningar, tekniker*. Stockholm: Bokförlaget Prisma.

Brenner, M. (red.) (1981) *Social Method and Social Life*. London: Academic Press.

Carlsson, B. (1986) *Grundläggande forskningsmetodik för vårdvetenskap och beteendevetenskap*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.

Cole, S. (1983) "The Hierarchy of Sciences?", *American Journal of Sociology* 89(1):111-139.

Cook, T. D. & Leviton, L. C. (1980) "Reviewing the literature: A comparison of traditional methods with meta-analysis", *Journal of Personality* 48(4):449-472.

Cooper, H. M. (1988) "Organizing Knowledge Syntheses: A Taxonomy of Literature Reviews", *Knowledge in Society*, 1(1):104-126.

Cooper, H. M. (1989), *Integrating Research. A Guide for Literature Reviews*. Newbury Park: SAGE Publications.

Cronin, B. (1984) *The Citation Process. The Role and Significance of Citations in Scientific Communication*. London: Taylor Graham.

Dahlkvist, M. (1995) "Det civila samhället – en kritisk analys", s 153-230 i Trägårdh, L. (red.) *Civilt samhälle kontra offentlig sektor*. Stockholm: SNS Förlag.

Dogan, M. (1994) "Fragmentation of the social sciences and recombination of specialities around sociology", *International Social Science Journal*, (139):27-42.

Ejvegård, R. (1996) *Vetenskaplig metod*. Lund: Studentlitteratur.

Elzinga, A. (1993) "Vetenskapens dubbla verklighet", s 118-138 i Molander, B. (red.) *Språkets speglingar. Filosofiska essäer om språk, grammatik och vetenskap*. Stockholm: Carlssons.

Elzinga, A. (1994) "Till frågan om strategisk forskning", *Tvårsnitt* (3/4):69-76.

Ennis, R. (1996) *Critical Thinking*, Upper Saddle Drive, New Jersey: Prentice-Hall

Faber, J. & Scheiper, W. J. (1997) "Interdisciplinary Social Science: a Methodological Analysis", *Quality & Quantity* (31):37-56.

Frankfort-Nachimas, C. & Nachimas, D. (1992) *Research Methods in the Social Sciences*. London: Edward Arnold.

Fuchs, S. (1993) "Three Sociological Epistemologies", *Sociological Perspectives* 36(1):23-44.

Føllesdal, D., Walløe, L. & Elster, J. (1993) *Argumentationsteori, språk och vetenskapsfilosofi*. Stockholm: Thales

Garfield, E. E. (1998) "Research Fronts". *The ISI Essays*. <http://isinet.com/essay/essay11.html>

Hammersley, M. (1995) "Theory and evidence in qualitative research". *Quality and Quantity* 29:55-66.

- Hedges, L. V. (1984) "Research Synthesis: The State of the Art", *Aging and Human Development* 19(2):85–93.
- Heisey, T. M. (1988) "Paradigm agreement and literature obsolescence: a comparative study in the literature of the Dead sea scrolls", *Journal of Documentation* 44(4): 285–301.
- Hellevik, O. (1984) *Forskningsmetoder i sociologi och statsvetenskap*. Södra Sandvik: Natur och Kultur.
- Holme, I. M., och Solvang, B. K. (1991) *Forskningsmetodik. Om kvalitativa och kvantitativa metoder*. Lund: Studentlitteratur.
- Hummon, N., Doreian, P., & Freeman, L. C. (1990) "Analysing the Structure of the Centrality-Productivity Literature Created Between 1948 and 1979", *Knowledge: Creation, Diffusion, Utilization* 11(4):459–480.
- Jasanoff, S., Merkle, G. E., Petersen, J. E. & Pinch, T. (1995) *Handbook of Science and Technology Studies*. Thousand Oaks: SAGE Publications.
- Jeppson-Grassman, E., och Svedberg, L. (1995) "Frivilligt socialt arbete i Sverige – både mer och mindre", s. 83–118 i Amnå, E. (red.) *Medmänsklighet att hyra? Åtta forskare om ideell verksamhet*. Örebro: Libris.
- Knoke, D., & Kuklinsky, J. H. (1982) *Network Analysis*, Sage University Paper Series on Quantitative Applications in the Social Sciences 07-028, Beverly Hills: SAGE Publications.
- Knorr-Cetina, K. (1981) *The Manufacture of Knowledge: An Essay on the Constructivist and Contextual Nature of Science*, New York: Pergamon Press.
- Kuhn, T. (1970) *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago: University of Chicago Press (2nd ed).
- Lidskog, R. (1995) "Sociologins objekt eller politikens begrepp? Reflektioner kring begreppet civilt samhälle", *Sociologisk forskning* 32(1):31–54.
- Lundström, T. (1995) "Frivilligt socialt arbete under omprövning", *Socialvetenskaplig tidskrift* 2(1):39-59.
- Lynch, M. & Bogen, D. (1996) "Sociology's Asociological "Core": An Examination of Textbook Sociology in Light of the Sociology of Scientific Knowledge", *American Sociological Review* 62:481–493.
- Markovsky, B. (1993) "Revelations from Argument Analysis: The Case of 'Social Resource Theory'", *Connections*, 16(3):11–19.
- Mason, J. (1996) *Qualitative Researching*. London: Sage Publications.
- Merriam, S. B. (1988), *Case Study Research in Education*. San Francisco: Jossey-Bass Inc.
- Merriam, S. B. & Simpson, E.L. (1989) *A Guide to Research for Educators and Trainers of Adults*. Malabar, Florida: Robert E Krieger Publishing Company.
- van Meter, K. M. (1994) "Sociological methodology", *International Social Science Journal* (139):15–25.
- Nadel, E. (1980) "Formal Communication, Journal Concentration and the Rise of a Discipline in Physics", *Organization Studies* 14(3):401–416.
- Næss, A. (1986) *Empirisk semantik*. Arlöv: Esselte Studium.
- Nolin, J. (1995) *Ozonskiktet och vetenskapen. En studie av postnormal vetenskap*. Institutionen för vetenskaps-teori, Göteborgs universitet (doktorsavhandling)
- Nyberg, A. (1995) "Barnomsorgen. Ett kvinnligt nollsummespel eller?", s 47–82 i Amnå (red.), *Medmänsklighet att hyra? Åtta forskare om ideell verksamhet*. Örebro: Libris.
- Overington, M. A. (1982) "Responsibility and Sociological discourse", *Qualitative Sociology*, 5(2):106–120.
- Patel, R., & Davidson, B. (1994) *Forskningsmetodikens grunder. Att planera, genomföra och rapportera en undersökning*. Lund: Studentlitteratur.
- Pawson, R. (1989) *A Measure for Measures: A Manifesto for Empirical Sociology*. London/New York: Routledge.
- Persson, O. (1994) "The Intellectual Base and Research Fronts of JASIS 1986–1990", *Journal of the American Society for Information Science* 45(1):31–38.
- Pinch, T. J. (1981) "The Sun-Set: The Presentation of Certainty in Scientific Life", *Social Studies of Science* 11(1):131–158.
- Price, D. J. deSolla, (1965) "Networks of scientific papers", *Science* 149:510–515.
- Repstad, P. (1988) *Närhet och distans. Kvalitativa metoder i samhällsvetenskap*. Lund: Studentlitteratur.
- Rosengren, K-E & Arvidsson, P. (1983) *Sociologisk metodik*. Solna: Esselte Studium.
- Schmaus, W., Segerstrale, U. & Jesseph, D. (1992) "Symposium on the "Hard program" in the sociology of scientific knowledge", *Social Epistemology* 6(3):243–265
- Selle, P. (1993) "Voluntary organisations and the welfare state: the case of Norway", *Voluntas* (1):1–14.
- Silverman, D. (1997) *Qualitative Research. Theory Method and Practice*. London: Sage Publications.
- Stern, P. (1996) *Prisoners of the Crystal Palace – Mapping & Understanding the Social and Cognitive Organization of Scientific Research Fields*, (doktorsavhandling, Umeå universitet). Umeå: Borea.
- Suárez, P. (1989) "The Nomenclature of the Visible: Towards a Critique of Empirical Class Analysis", Paper presented at the International Conference on Marxist and Non-Marxist Theories of Social Differentiation (Poznan, Poland).
- Svenning, C. (1996) *Metodboken*. Lorentz förlag.
- Sutton, R. I. & Staw, B. M. (1995) "What Theory is Not", *Administrative Science Quarterly*, (40):371–384.
- Vedung, E. (1977) *Det rationella politiska samtalet. Hur budskap tolkas, ordnas och prövas*. Stockholm: Aldus.
- Velho, L., & Krige, J. (1984) "Publication and Citation Practices of Brazilian Agricultural Scientists", *Social Studies of Science* 14(1):45–62.
- Weick, K. L. (1995) "What Theory is not, Theorizing is", *Administrative Science Quarterly*, (40):385–390.
- Wellinder, S. (1977) *Ekonomiska processer i förhistorisk expansion*. Acta Archeologica Lundensia. Series in 8° minore, N° 7, Lund: Glerups förlag.
- Wolf, F. (1986) *Meta-Analysis. Quantitative Methods for Research Synthesis*. Newbury Park: SAGE.
- Zetterberg, H. (1994) "Civila samhället, demokratin och välfärdsstaten", inlagda på konferensen "Civilsamhälle kontra offentlig sektor" arrangerad av Centrum för forsk-

ning om offentlig sektor (CEFOS) vid Göteborgs universitet den 3–4 februari

Zuckerman, H, (1988) "The Sociology of Science", s 511–574 i Smelser, N. J. (red) *Handbook of Sociology*. Newbury Park: SAGE Publication.

ABSTRACT

Att förhålla sig till tidigare forskning: ett argumentationsanalytiskt perspektiv

STEN T. ANTILA

The problem of how to relate to previous research in the research process is severe when normal science has not been established, e.g. as in the case of sociology and as in certain fields of inter-disciplinary research. Yet, this problem has been more or less neglected in methodological textbooks. Under non-normal circumstances the reasoning is often very complex and it may be difficult to determine which literature is relevant to relate to and how this should be done. Thus, an explicit and systematic strategy is needed to make the problem more comprehensible. It is argued that argument analysis (cf. critical thinking) can serve this purpose. In addition, a hypothesis concerning the importance of the cognitive dimension in soft sciences is outlined.

Handlingar och utfall.

En diskussion om samhandlingslogiker

BJÖRN ERIKSSON

Inledning

Sociologins handlingsbegrepp har en tendens att vara vad man kunde kalla ”monadiska”,¹ slutna i sig själva och svåra att länka till andra sociologiska begrepp och därmed till andra analysnivåer. Ett frapperande undantag från detta finns, det rationellt instrumentella handlandet med dess utveckling till rational choice och därmed till en övergripande sociologisk analysansats. Inom denna ansats finns naturligtvis olika varianter, men gemensamt för alla är uppfattningen om en grundläggande och enhetlig rationalitet som något styrande för allt socialt beteende. Diskussionen nedan går emot föreställningen om och möjligheten av en sådan enhetlig rationalitet. Den utgår i stället från tanken att det sociala livet består och historiskt har bestått av ett flertal olika rationaliteter.² För att emellertid inte hamna i omöjliga formuleringssnår kommer jag att i stället för rationaliteter tala om handlingslogiker.

I uppsatsen diskuteras och illustreras två till varandra kopplade handlingslogiker, mellan vilka såväl antagonistiska som komplementära relationer kan utvecklas. Begreppet handlingslogik kommer att diskuteras längre fram i artikeln, men en mer sensiterande beskrivning måste tillhandahållas redan här för att göra diskussionen förståelig. Att en handlingslogik berör grunderna för socialt handlande framgår av termen själv. Den avgörande skillnaden gentemot rationaliteten är att man i fråga om handlingslogiker tänker sig den möjliga förekomsten av *olika* sådana grunder, till skillnad mot något en gång för alla givet. Utifrån olika handlingslogiker agerar man således på olika sätt, och logiken ger den kontext som gör handlandet förstå-

---

BJÖRN ERIKSSON är biträdande professor vid Sociologiska institutionen, Uppsala universitet. Hans intresseområden sträcker sig över sociologins historia och vetenskapssociologi. Senaste bok är *Praktiker, Värden, Vägval. Två diskussioner kring sociologins och socialvetenskapens metodologiska praktiker*, Stockholm 1997.

Adress: Uppsala universitet, Sociologiska institutionen, Box 811, 751 08 Uppsala

eligt och meningsfullt. Ett välkänt exempel är Foucaults båda enheter ”kroppens” respektive ”tidens och rummets ekonomier”³, där just termen ”ekonomi” markerar en logisk struktur – fördelningen av vilka handlingar som är viktigare än andra.

En kort kommentar om artikelns form och utseende. Till skillnad från mina tidigare arbeten utgår denna artikel från ett enda ganska enkelt teoretiskt uppslag, ett uppslag som jag än så länge har svårt att se alla konsekvenser av. Artikeln är således första försöket dels att formulera uppslaget och dels att börja undersöka dess bärkraft. Formuleringen av uppslaget är förhoppningsvis ganska systematisk, den påbörjade undersökningen av dess bärkraft är det definitivt inte. Artikelns mest påfallande brist är kanske ändock dess avsaknad av positionering gentemot andra diskussioner kring handling och rationalitet i sociologin. Skälet till denna avsaknad är att vetenskapliga uppslag inte alltid betar sig enligt mallen. De har sin egen dynamik som författaren ofta får lov att underordna sig, det gäller helt enkelt att hänga på eller hoppa av. Likväl är det naturligtvis så att en sådan diskussion är ofrånkomlig om de nedan presenterade idéerna på sikt ska få någon tyngd. Min enda ursäkt härvidlag är att jag arbetar på att utveckla och utvidga denna diskussion till en bok i vilken en sådan positionering kommer att göras.

Artikelns pendlar mellan mycket abstrakta diskussioner å ena sidan och mycket konkreta exemplifieringar å den andra. Jag uppfattar detta som något signifikativt för handlingslogiker: de är analytiska instrument som i lika mån möjliggör övergripande abstraherande analyser, som kopplingar till konkreta exempel. Logikerna öppnar de monadiska handlingsbegreppen. I så måtto känns själva ansatsen mycket fruktbar.

Jag betraktar de två logiker vi kommer att diskutera som analytiska och teoretiska instrument eller verktyg. Ett verktyg är ju ett hjälpmedel avsett att lösa en viss sektion av praktiska problem. En hammare, en skruvmejsel och en skiftnyckel löser en begränsad mängd olika problem. De kan sällan ersätta varandra. De teoretiska instrument vi bygger och använder är av liknande slag. De kan användas på en viss grupp fenomen eller på en viss aspekt av den verklighet vi ägnar oss åt och skulle grovt missuppfattas om man betraktade dem som övergripande instrument.

Diskussionen kommer att föras i tre steg. Det första steget kommer att ta fasta på samhandlingarnas grundelement, de jag kallar nuhandlingen och nästahandlingen, som kommer att avslutas med en tablå över dessas kombinationer. Utifrån denna tablå kommer sedan två, vad jag kallar utfallslogiker, att formuleras. I samband med detta kommer vissa allmänna punkter kring begreppet handlingslogik att prövas. Uppsatsen avslutas sedan med en uppsättning illustrationer, där avsikten förvisso inte är representativitet eller belägg utan ett försök att visa de två logikernas förekomst och genomslag i en rad mycket vanliga sociala sammanhang.

Nästahandlingens problem

Några terminologiska bestämmingar

Samhandlingar ingår i och förutsätter ett nät eller ett system av andra handlingar. Själva termen samhandling må därmed se ny och främmande ut, men begreppet ingår i något som förvisso inte är nytt inom sociologin – det som i en rad olika varianter brukar betecknas socialt handlande.⁴ Den mest bekanta, ständigt framhållna formuleringen är naturligtvis Max Webers,⁵ men skillnaderna mellan olika definitioner är små.⁶ Det samtliga förmedlar är att en social handling är orienterad mot, beroende av eller påverkad av andra aktörer och deras potentiella handlingar: Vad gör den andre om jag gör detta?

Samhandlingar är därmed en undergrupp under kategorin sociala handlingar. Samhandlingar är de sociala handlingar som avser att mer eller mindre direkt *utlösa* handlingar från någon alter, eller som utgör svar på sådana handlingar.⁷ Målet för en samhandling är alltså en annan handling. Häri föreligger naturligtvis en tidsmässig problematik: hur lång tid får gå mellan en handling och dess svarshandling för att de ska betraktas som samhandlingar? Hur länge ska en intention anses giltig och vem ska i tveksamma fall avgöra giltigheten? Detta leder i sin tur till definitionsmässiga problem kring aktörerna: i vilken mån ska ett följande av Guds bud ses som en samhandling? Jag har inga svar på dessa avgränsningsfrågor utan kommer i denna diskussion att se dem som marginella i relation till en kategori ganska oproblematiska samhandlingar. Av instrumentella skäl – jag vill nå fram till en formulering av de ovan antydda logikerna – kommer jag här att betrakta samhandlande som en situation där en handling leder till en något så när snabb svarshandling.

De samhandlingar vi kommer att diskutera tänkes äga rum inom olika *samhandlingssystem*. Det sociala systembegreppet har, liksom handlingsbegreppet, en lång historia inom sociologin, nästan alltför lång för att vara praktiskt hanterbar. I denna diskussion kommer systembegreppet att användas i en mycket reducerad, efemär, bemärkelse. Som samhandlingssystem kommer vi att betrakta alla någorlunda stadigvarande sociala samspel, samspel som på ett eller annat sätt kan urskiljas som en enhet, det vill säga något så när reglerade och kontinuerliga samhandlingar. Det betyder att "samhandlingssystem" kan användas för att beteckna såväl mer stadigvarande vänskapsgrupper som organisationer och nationer. Skälet till att en sådan lös bestämming blir möjlig att använda är att systembegreppet fyller en enda uppgift i diskussionen: den utmönstrar på ett enkelt sätt de handlingar som inte kräver eller leder till svarshandlingar.

Systembegreppet, sådant det formulerats, ger en sorts tentativ plattform utifrån

vilken diskussionen kan föras. Dock för det med sig det problemet att diskussionens grad av abstraktion och därmed generalitet blir lite obestämd. Jag ser emellertid ingen möjlighet att göra något åt den saken på nuvarande stadium.

Nuhandlingar och nästahandlingar

Ett samhandlingssystem måste ha förmågan att etablera och vidmakthålla förtroende från sina medlemmar. Denna helt centrala förutsättning återgår på vad man kan beskriva som *nästahandlingens problem*, det vill säga vilken handling en aktör förväntar sig möta som svar på sin egen handling. Är det lönt att agera, att utföra en handling, och hur ska i så fall handlingen se ut? Vilka mer eller mindre fasta svarsmönster ställs en aktör inför? Det vill säga hur kommer ett system eller dess aktörer att svara på aktörens handlande. En handling får med stor sannolikhet helt olika karaktär och inriktning beroende på vilken nästa-handling en aktör förväntar sig som svar på sin nuhandling.⁸

Det finns två rimliga postulat att utgå från här, ett systempostulat och ett aktörs-postulat. Som systempostulat kan man hävda att grundvillkoret för alla samhandlingssystem är att dess aktörer kan agera så att systemet upprätthålles.⁹ Dess handlingslogiker, dess fastlagda sätt att handla och besvara handlande, måste framstå tydliga och giltiga. Ett sådant postulat implicerar också såväl kravet på som möjligheten för ett system att göra sig av med aktörer som på något sätt riskerar dess fortbestånd eller som hindrar andra aktörer att agera adekvat, även om en sådan åtgärd också medför en förlust för systemet. Aktörspostulatet, å andra sidan, består av en önskan att bli kvar i systemet, att inte utmönstras ur det, det vill säga att fortsatt kunna agera inom det. För ett sådant postulat behöver man inga vittfamnande argument, det är i huvudsak ett praktiskt postulat. Det är opraktiskt, och kan vara känslokrävande och kostsamt att bli utkörd ur Köpmannaföreningen, utfrusen ur vänkretsen, få sitt äktenskap havererat, bli friställd från sitt jobb, etc.

Att agera inom ett samhandlingssystem betyder då att agera mellan två orienteringspoler. En nuhandling, den handling vi är i färd med att begå, är relaterad till en föregåendehandling och utgör i så måtto ett svar på denna handling. Samtidigt är den också ett förslag inriktad på att utlösa och forma en nästahandling. Då handlingen tillhandahåller förvisso en del av betingelserna och villkoren för nuhandlingens utformning. Varje handling har ett historiskt förflutet, en historisk barlast. Handlingens riktning, dess syfte, dess impetus eller energi kommer emellertid inte bara från föregåendehandlingen utan framförallt från dess förhållande till en tänkt eller avsedd eller förutsatt nästahandling.¹⁰

När vi utför ett arbete mot betalning, gör vi det utifrån den självklara förutsätt-

ningen att vi som en kommandehandling ska kunna använda vår ersättning för detta arbete till något vi behöver eller vill ha. Som diskuterats i en rad studier vilar hela penningssystemet, liksom specifika valutor, på förutsättningen att dem vi ger pengar accepterar dessa på samma sätt som vi själva gör.¹¹ Om det visar sig att vi själva har en helt annan uppfattning om hur mycket vi bör bli betalda än den som betalar oss eller om vår egen betalning för det vi åstundar inte skulle accepteras, eller bara accepteras till en del av det värde vi tänkt oss, har vi naturligtvis anledning att känna oss lurade, även om den omedelbara reaktionen inom ett stabilt penningssystem snarast är förvirring. Ett penningssystem vilar därmed på en hög prediktivitet i varje fall för de närmaste nästahandlingarna.

Ju värdefullare nästahandlingen betraktas som desto högre instrumentell värdepotential bär nuhandlingen. Det är nästahandlingen som ger nuhandlingen instrumentell mening och innebörd, det är den som gör nuhandlingen värd att utföra. När jag lämnar över mina pengar som betalning för det jag behöver, är det alltså mottagaren som därvid avgör, som därvid dömer, hur meningsfulla mina tidigare handlingar varit. Socialt handlande är därmed alltid förenat med osäkerhet.

Endast de handlingar som har ett intrinsiskt värde, det vill säga vars värde ligger i och upplöses av själva utförandet, kommer att stå fria från den förutsatta nästahandlingens inflytande. Det är emellertid få handlingar som är *exklusivt* av detta slag, och därmed få som inte i någon utsträckning är beroende av nästahandlingens utformning.¹² Handlingar av detta slag kommer vi heller inte att bry oss om i den fortsatta diskussionen.

Det är häri betydelsen av ett allmänt och övergripande systemförtroende ligger, oberoende av vilket system det gäller – det må vara en vängrupp eller ett penningssystem.¹³ Utan en garanti om en nästa-handling, utan en säkerhet om *att* denna kommer att ta vid och utan en säkerhet *på vilket sätt* detta kommer att ske blir nuhandlingens hela värde prekärt. Att ringa efter brandkåren i stället för att langa hinkar med vatten visar sig meningslöst ur brandsläckningssynpunkt om inte brandkåren kommer. En sådan garanti är ingen enkel sak,¹⁴ något som emellertid inte ska diskuteras i detta sammanhang. Då A agerar gentemot B är det för att B på något sätt skall agera i sin tur, och A:s handling är i varje fall försöksvis så utformad att B ska agera på det sätt A av någon anledning önskar. Det är härvidlag de ”sätt” en svarshandling kommer att utföras på och dessas konsekvenser, som är föremålet för denna diskussion.

Komplexiteten mellan handlingar och svarshandlingar kan belysas av en sådan sak som just handhavandet av pengar. Att ha det förtroendet för pengar att man avyttrar sin egen tid, kraft och resurser för att få sådana i utbyte görs, i varje fall inom stabila ekonomier, utifrån en självklar föreställning om en nästahandling, där

dessas pengar i sin tur tillåter mig att begära tjänster eller varor av andra. Är jag det minsta tveksam till om en sådan nästahandling är möjlig, det vill säga att min motpart i sin tur kommer att acceptera pengarna,¹⁵ eller bedömer jag att min nuhandling utgör en betydligt större insats än den projekterade nästahandlingen, blir nuhandlingen problematisk: ska jag dra ner på dess omfång; ska jag kräva mer pengar för den, skall jag eventuellt kräva något annat än pengar, det vill säga cigarettpaket eller framtida återtjänster? Vem eller vad kan garantera att nästahandlingen blir den jag räknat med?

B har naturligtvis alltid möjlighet att agera på sätt som A överhuvudtaget inte har förutsett, en principiell frihet som A i sin tur måste räkna med, ju mer i desto mindre grad de båda handlingarna är rutiniserade, det vill säga desto svagare samhandlingssystem de agerar inom.¹⁶ Det är därför främlingen alltid på något sätt är hotande. Det är tveksamt vilka system han ingår i och vi kan inte avgöra hans nästahandling, varför värdet på det vi faktiskt gör aldrig kan skattas på förhand.

Det avgörande är emellertid att B utför *någon* nästahandling som svar på A:s handling, hur denna nästahandling än ser ut, *någon* handling som kan omvandla nuhandlingen till en föregåendehandling. Om B överhuvudtaget inte agerar får det till konsekvens att A:s handling inte bara blir meningslös – den har socialt sett inte ägt rum.¹⁷ Handlingar utan konsekvenser och spår finns inte. Det är som att sträcka fram handen mot någon för att hälsa varvid denne helt enkelt vänder oss ryggen. En nuhandling blir meningsfull och värd att utföra först när den omvandlats till föregåendehandling. Den blir reell, verklig när den, som det heter, kan läggas till handlingarna, något som sker först i och med nästahandlingens konfirmering av den. En sådan meningsfullhetens eftersläpning är ju något som kännetecknar all social samvaro, och är en av de avgörande betingelserna för varför vi bygger system med uppgift att garantera svarshandlingar.

I nuhandlingens situation finns det emellertid ingen garanti för någon nästahandling, och därmed ingen garanti för att nuhandlingen är värd att utföra. Det som i stället måste till är en subjektiv förvissning, ett förtroende baserat på vår *kunskap om systemet*, att detta har en sådan handlingsgenererande kraft att en nästahandling kommer att äga rum givet att vår handling uppfyller systemets krav. Utan detta systemförtroende riskerar nuhandlingen att inte utföras, eftersom dess värde därmed inte ens kan skattas.

Det som står på spel är alltså ingenting mindre än handlandets meningsfullhet, det vill säga det centrala i all social samvaro, grunden för all social ordning. En situation där handlingarnas innebörd uttunnas, där man lika gärna kan göra det ena som det andra, där man kan möta vilka svarshandlingar som helst, är en anomisk situation: vi kan inte längre avläsa samhället. Förvissningen eller förtroendet för

handlandets meningsfullhet kan alltså under inga omständigheter äventyras av ett socialt system, eftersom detta då riskerar sin egen upplösning.

Diskussionen ovan kan dock behöva stabiliseras något så att vi tydligare ser vad den innehåller.

Nästahandlingarnas tablå

Här har vi nu vår aktör att undersöka, den välbekante A. A handlar, han agerar, han vill något, han är, i varje fall för stunden, fylld av kraft och vilja. Låt oss kalla det han gör Akt1 och låt oss för tillfället bortse från vad som kan ha föranlett denna handling och i stället koncentrera oss på vad han vill med den. Med de allra flesta handlingar är det så att dessa i sig inte är tillräckliga, de utförs inte bara för att utföras, även om sådant naturligtvis förekommer. De utförs inte heller bara för att tillskansa oss något, även om också sådant naturligtvis förekommer. Vår utgångspunkt är i stället att *en handling allmänt sett är inriktad på att utlösa en annan handling*, en Akt2 av något slag, kopplad till Akt1. Det är förmodligen också så att i de allra flesta fall är Akt1 inte ens ensartat inriktad mot Akt2 utan har siktet inställt mot någon AktN, långt fram i en potentiell kedja. Betingelsen för AktN är emellertid att Akt2, eller någon Akt2, blir av, så vi kan lika gärna koncentrera oss på denna, eftersom A inte kan hoppa över eller förbise denna hur inriktad han än är på AktN.

Aktörerna, A och B, har två viktiga egenskaper för vår diskussion, i övrigt kan de få se ut hur som helst. De har *social existens*, de vill säga de befinner sig inom oftast flera samhandlingssystem där de kan agera, där de, vill säga, har tillåtelse och möjlighet till detta. Dessa system kan vara olika i så måtto att vissa kan de utan problem gå in i och ut ur många gånger, som när man går och handlar, medan andra är sådana som man mer permanent vistas inom, som familjen eller arbetet, medan ytterligare andra är föremål för mer sällsynta visiter. Den sociala existensen definieras alltså i relation till ett visst samhandlingssystem och består av tillträdet till detta, A har tillåtelse att agera inom systemet. Aktörerna har också *handlingskapacitet*, det vill säga de har viljestyrkan att driva handlingen och de har kompetensen att genomföra den. De har med andra ord ett sådant kunnande, en sådan förmåga och eventuellt sådana instrument som kan behövas för att genomföra själva handlingen, när deras sociala existens väl har fastlagts.

Ofrånkomligt för samhandlingar är att Akt2 utförs av någon annan än A själv, av en aktör2, den nästan lika välbekante B. I ett sådant fall uppstår omedelbart det förtroendeproblem som antydde ovan. Det blir därvid tydligt att förtroende har att göra med själva *förutsättningarna för att agera* överhuvudtaget, förutsättningar

som kan vara olika och som därmed kan ge olika mönster för handlandet. Förtroendet är länkat till en speciell handlingslogik som avgör vilka svar man kan räkna med. A:s mål är ju B:s svarshandling och förutsättningarna för A:s agerande har att göra med dennes vetskap, gissning, förvisning eller kort sagt kunskap om hur B kommer att möta Akt1, eftersom B alltid har möjligheten att bemöta Akt1 på olika sätt. Kommer B att agera så att AktN blir möjlig, eller kommer B att agera på annat sätt.

Anslaget här skiljer sig på ett avgörande sätt från en rationell handlingsteori, den handlande och den samhandlande kan inte formuleras utanför sitt omgivande sociala sammanhang, med dess speciella sätt att bemöta handlingar. Den sociala ordning i vilken de ingår kommer att avgöra deras sätt att agera, genom de utfallslogiker systemet omfattar. För A och B är det därmed nödvändigt att känna till dessa logiker, att med andra ord kunna visa en *särskild* kompetens. Om detta mer nedan.

Situationen är alltså följande: A utför Akt1 där i varje fall ett syfte är att B därigenom ska förmås att utföra Akt2. Akt 1 kan naturligtvis vara av mycket olika slag. Det avgörande är emellertid att A måste anpassa sitt agerande till B, om hans handling ska resultera i det han tänkt sig. I denna vida mening ingår såväl att forma den egna handlingen som att, i den utsträckning han kan och har möjlighet till, forma B till att ta emot Akt1 på avsett sätt. A kan belöna B eller kräva handling av B om han har sådana resurser; han kan be om och ödmjuka sig inför B; han kan skapa en organisation, där han kan beordra B att handla. Han kan också se till att det ligger i B:s egenintresse att handla. Han kan reducera B:s handlingsalternativ till ett enda, det han själv är intresserad av och han kan lura B så att denne kommer att handla i god men falsk tro etc. Det avgörande för A:s handlande är emellertid hela tiden hans förmåga att föregripa vad B kan tänkas ta sig för, och denna förmåga är i sin tur beroende av A:s involvering i och kunskap om det samhandlingssystem han tillhör tillsammans med B.

B:s agerande kan därvid reduceras till tre sätt som i princip är användbara gentemot alla handlingar från A, tre sätt som naturligtvis kan anta eller ges en mycket stor mängd sociala uttryck och former. B kan, för det första, på olika vis *ta emot* och acceptera Akt1 och genom att utföra Akt2 vidarebefordra aktör A:s syften. B uppvisar därvidlag en konformitet gentemot A:s handling och intention. Att på detta sätt ta emot Akt1, säger inget om B:s sinnestillstånd inför detta. B som tunnelbanevakt till exempel kan vara helt likgiltig, han tar emot pengar och lämnar en biljett. Han kan också ta emot Akt1 med glädje som då han efter förfrågan bär hem skolböckerna åt den han i hemlighet beundrat. Men han kan också utföra Akt2 under stora mentala protester och reservationer, som då han som soldat får order att utföra det ena eller andra. Under alla omständigheter är det ändå så att B

konfirmerar Akt1, och därmed också A som legitim social aktör, som någon tillhörig samma samhandlingssystem. ¹⁸

Principiellt finns det ju två sätt för A att försäkra sig om en sådan konformitet från B:s sida. Å ena sidan kan ju A anpassa sitt eget handlande till vad han vet, eller tror sig veta, att B accepterar – A underordnar sig systemets krav. Han modellerar därför sitt eget handlande så att det ska stöta på så litet motstånd hos B som möjligt. En speciell variant av en sådan anpassning är ju löften, där A förbinder sig till ett visst handlande, givet att B gör det ena eller det andra mothandlandet. Å andra sidan, om han har sådana möjligheter, kan ju A framtvunga det önskade beteendet hos B, genom hot om sanktioner eller annat, som han också vet att B böjer sig för – A styr systemet i en viss riktning. Dessa två sätt kan ju sedan också blandas i olika proportioner för att utlösa ett önskat beteende.

För det andra kan B på olika sätt tillbakavisa Akt1, och därigenom hindra eller gå emot A:s avsikter. Ett tillbakavisande eller ett förkastande av en handling kan emellertid göras på två sätt med mycket olika innebörder och konsekvenser. B kan för det första, av vilka skäl som helst, skjuta på eller hålla tillbaka Akt2 och försöka få A att i stället utföra en annan Akt1, en alternativ handling. Han kan kritisera Akt1 och föra upp handlingen till en diskussion där han försöker övertyga A om olämpligheten i att konfirmera Akt1. Han kan öppet vägra ta Akt1 på allvar och försöka skoja bort kravet på just denna Akt2, etc. Sammantaget kan han med bred arsenal markera att han inte tänker utföra Akt2, i varje fall inte på basis av den Akt1 han ställts inför. Ett sådant avvisande innebär eller medför *krav på en ny handling* eller nytt förslag till handling, ett krav på ett alternativ till den handling A utförde gentemot B, och som B förkastade. Samtidigt markerar en sådan efterlysning av ett alternativ att B ändock betraktar A som legitim aktör inom systemet.

Kraven på handlingsalternativ är det som på gott och ont inför dynamik i systemet. De löser något problem, de expanderar systemets möjligheter eller begränsar systemet till vad det kan klara av, de inventerar systemets kapaciteter etc. Men det visar också fram var systemets svagheter kan ligga, vad systemet inte kan klara av och öppnar därmed för ett ifrågasättande av hela systemet. På så sätt kan krav på alternativ, i varje fall på kort sikt, vara destruktiva. De underminerar systemets gängse mönster, de ifrågasätter rollfördelningen i systemet, de kan ifrågasätta mönstren och logikerna för handling. Och framförallt, resandet av krav på alternativ har inget slut. Kraven är därmed alltid förbundna med en risk för den som reser dem, risken att bli misstänkliggjord, risken att betraktas som opålitlig, liksom naturligtvis, risken att betraktas som otillräcklig. Samtidigt är på sikt alla system dödsdömda som inte tillåter sådana krav.

Ett avvisande kan emellertid också vara något annat än krav på alternativ. B kan,

som en andra typ av avvisande och som ett tredje principiellt svar på Akt1, besvara handlingen genom att *avvisa A som aktör*, som deltagare eller medlem i systemet. Detta kan ske på flera sätt. B kan exempelvis negligera Akt1, det vill säga förkasta Akt1 utan något erbjudande om en alternativ handling. B förnekar därigenom såväl handlingens som aktörens sociala existens. Ett sådant negligerande kan vara bokstavligt, men kan naturligtvis också ske på andra sätt. I den bokstavliga versionen vägrar B helt enkelt att uppfatta Akt1, att se Akt1, vilket medför att Akt1 socialt sett aldrig har funnits. Ett sådant bemötande är ju vanligt från barnkammaren till den internationella politikens värld, och kan få större eller mindre konsekvenser. I regel är ett sådant negligerande förbundet med en mycket stark förödmjukelse av A.¹⁹ Att förvägra A möjligheten till en alternativ handling betyder att loppet är kört för A, vilket i sin tur betyder att den AktN som A ytterst varit inriktad på inte kan nås, i varje fall inte över B. Genom att B förkastar A:s handlingsförslag på detta sätt, genom att förvägra honom rätten till en alternativ handling, förkastar han också A som aktör överhuvudtaget.

Ett annat sätt för B att negligera Akt1, ett sätt man kanske inte omedelbart förbinder med detta, består i att lura A. B kan låtsas ta emot Akt1, eller B kan låtsas erbjuda A möjligheten till en alternativhandling, men i stället för att begå den Akt2 som A tänkt sig och som B låtsats göra, gör B i stället något helt annat. Detta får till följd att Akt1 egentligen inte hade något med det slutliga utfallet att göra, att Akt1 därigenom egentligen fullständigt förbisets. Akt 1 blir en ickehandling och A en icke-aktör, trots sin uppvisade viljestyrka. Det är ju påtagligt att A härvidlag reagerar med minst samma förödmjukelse som i fallet ovan.

En tredje variant är mer direkt, där B helt enkelt gör klart för A att denne, genom att Akt1 har egenskaper som systemet inte accepterar, eller saknar sådana som systemet kräver, därigenom har placerat sig själv utanför systemet. A ges inget annat val än ett uttåg ur systemet, ett *exodus*.

Det är naturligtvis svårt att i detta sammanhang inte komma att tänka på Albert Hirschmans kategorier *exit*, *voice* och *loyalty*.²⁰ Karaktären hos dessa handlingsalternativ i Hirschmans diskussion finns naturligtvis med även i detta sammanhang men ur ett helt annat perspektiv. Det är ju härvidlag inte aktören som har att välja sitt handlingsalternativ. *Exit*, *voice* och *loyalty* finns snarare som en sorts egenskaper eller öppningar i det system gentemot vilket aktören orienterar sig och handlar. Det är B, samhandlaren, som avgör vilken öppning som blir fallet. Det är samhandlaren, inte aktören, som kan ge *loyalty*, som öppnar *voice*, och som genomför eller hotar med *exit*.

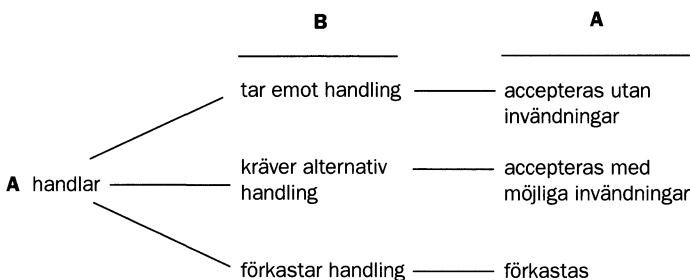
Ställer vi upp det här i en tablå med nuhandlingen på ena dimensionen, det vill säga Akt1 och A, och nästahandlingen, det vill säga B:s möjliga responser, på den

andra dimensionen kommer det att se ut så här. Tablån är alltså tänkt att läsas på så sätt att nuhandlingen, Akt1, medför en uppsättning möjliga responser från B:s sida, som i sin tur får olika konsekvenser för A.

Det är denna samhandlingsstruktur A ständigt står inför vid alla former av handling, en situation som ständigt involverar någon B och någon nästahandling. Alla samhandlingar kan reduceras till denna struktur, eller transformationer av denna,

Om B tar emot Akt1 betyder det alltså två saker: *B konfirmerar Akt1:s existens och konfirmerar samtidigt såväl A:s handlingskapacitet som hans sociala existens.*

Figur: Tablå över nästahandlingars konsekvenser

Detta är den maximala responser för A, bättre kan det inte gå.²¹ Hans handling observeras, värderas och utgör grund för en nästahandling. Handlingen får realitet och mening och omvandlas till en föregåendehandling. Samtidigt konfirmeras han själv som handlande, som legitim aktör, med tillräcklig kapacitet att genomföra handlingen, liksom att genomföra ett mer vidsträckt syfte inom vilket Akt1 och Akt2 finns med. Viktigast ur ett mer utsträckt tidsperspektiv är att aktör1 bekräftas som en fortsatt handlande, som en tänkbar fortsatt aktör, som en som även framdeles kan leverera nya nuhandlingar. Genom bekräftelsen blir alltså A en möjlig källa till fortsatt verksamhet inom systemet.

Om B i stället *tillbakavisar Akt1 och kräver handlingsalternativ* betyder det åter två saker: han gör motstånd på olika sätt gentemot Akt1; han kritiserar handlingen eller handlingsförslaget; han ändrar den; han blir upprörd över den, han blir generad över den, han agerar mot den, han skickar tillbaks förslaget till A och begär en ny, etc. Samtidigt konfirmerar han emellertid genom sitt eget handlande, genom sitt krav på en alternativ handling, A:s existens som just handlande inom systemet. Att gå emot en handling kan mycket påtagligt vara att bekräfta aktören.

Akt1 utgör därmed inte grund för någon nästahandling från B, vilket betyder att

A inte kan predicera vad B kommer att göra. Genom det faktiska sociala erkännandet erbjudes eller tillåts eller avkräves emellertid A en ny nuhandling för B att agera utifrån. A kvarstår därmed i systemet som legitim aktör och systemet, om än inte alltid A, har i viss utsträckning gjort en vinst – en informationsvinst, som det lite tamt brukar heta – genom att en specifik handling utdömts som ej giltig eller ej möjlig eller ej lönsam eller ej rimlig, etc. Genom den förkastade Akt 1 har således båda aktörernas kunskaper om systemet liksom dess relationer till omvärlden ökat.

Om däremot B negligerar, bortser från eller ignorerar akt1, inte bryr sig om eller inte låtsas om akt 1, vägrar respondera på Akt 1, använder Akt1 för att lura A, eller för att förklara honom illegitim, blir situationen emellertid mycket annorlunda. Det betyder för det första att akt 1 inte tillåts tillföra systemet något, handlingen faller så att säga platt till marken, och förvägras social innebörd. Men det betyder också att A försvinner eller riskerar att försvinna ur systemet som aktör. En aktör som vare sig handlar, kan eller erbjuds handla är ingen aktör, och en handling som inte tas emot eller begärs ersatt är ingen handling. A blir osynlig i systemet och kommer därmed inte heller att tillhöra det, genom att han inte tillåts tillföra systemet något. Eller, A drivs mycket synligt ut ur systemet.²²

Inte för att jag tror att ovanstående resonemang är svåra att visualisera men några exempel på situationer av nästahandlingar kan likväl vara bra att etablera inför nästa steg där diskussionen blir mer komplex.

Närmast till hands för min egen del ligger naturligtvis det vetenskapliga arbetet, något som trots sina individuella bidrag endast kan bedrivas under samhandling. Det vetenskapliga samfundet kommer därvid att utgöra det ”system” vi förutsatt i diskussionen ovan. Förr eller senare måste det individuella arbetet möta systemet. A kan då i princip möta följande från sin publik eller samhandlare B. B kan ta emot det framlagda, acceptera det och göra det till sitt, varvid A:s handlingar bekräftas och får verklighet. Samtidigt bekräftas A:s handlingskapacitet i systemet: ”Det är bra! Det ska bli spännande att se fortsättningen. Vad ska du ta itu med nu?” B är ju emellertid sällan så entydig, vilket var och en vet som lagt fram något på seminarium: ”Grundtanken är nog bra, men du har ju alldeles misslyckats att visa dess konsekvenser. Diskussionen är för dåligt förankrad även om den är intressant.” Den andra möjligheten är alltså att B begär ersättningshandlingar, alternativ till de redan föreslagna och framlagda. Det är naturligtvis inte lika förstärkande som den första möjligheten, men är ingen katastrof, och den som lagt fram några gånger har vant sig vid denna reaktion.

Den tredje möjligheten är emellertid katastrof. ”Vad menar du med att lägga fram det här? Det här är ju under all kritik? Det går ju inte ens att diskutera?” Den tredje möjligheten är *exodus*. B begär ingen ersättningshandling eller alternativ, B

begär att A försvinner ur systemet, eftersom han inte har den handlingskapacitet som krävs. En sådan exodus är naturligtvis något allvarligt, främst för A naturligtvis, men också för B som därmed måste ta ett beslut vad systemet kan acceptera och vad det inte kan acceptera. En exodus aktualiserar alltid gränser, som under de två första alternativen aldrig behöver bli synliggjorda. Detta allvar medför också i de flesta fall en hel rad olika villkor, som förser exodus med bakvägar tillbaka in i systemet, för att minska de kostnader som en utstötning alltid för med sig. Det ska emellertid inte diskuteras i detta sammanhang.

Två handlingslogiker

En stor del av våra mest väsentliga handlingar, liksom dem vi lägger ned mest tid på, är upprepade sådana. Våra familjehandlingar, våra vänhandlingar, våra yrkeshandlingar och kanske våra medborgarhandlingar är alla sådana som vi får lov att upprepa gång på gång och utsätta för olika nästahandlingar. Detta får till konsekvens att A kan börja planera och anpassa sitt handlande till hur han med tiden vet, ganska väl till och med, hur B kommer att svara på hans handling. A kan därmed bli taktisk i sitt handlande och välja de nuhandlingar som han tror B tar emot. Det som ska diskuteras nedan är emellertid i huvudsak de strategiska val B *redan* har gjort inför A:s handlande och som A därmed möter och tvingas ta ställning till.

Om vi redan inledningsvis försöker sammanfatta den diskussion som ska föras nedan utmynnar den i uppfattningen att A måste agera utifrån det faktum att B kan företräda *två olika utfallslogiker för handlingar*, eller, som vi ska se, olika kombinationer av och konstruktioner utifrån dessa, och att A måste *veta* vilken av dessa han kommer att möta för att kunna handla rätt.

Dessa logiker utgår från aktörernas kortsiktiga preferensordning vad gäller svars handlingar. Det är ju knappast svårt eller ens tvetydigt att upprätta en sådan preferensordning för A vad gäller B:s nästahandlingar. Denna preferensordning säger att A föredrar att B tar emot hans handling framför att B begär en alternativ handling och denna i sin tur framför att B negligerar eller likviderar hans handling, och därmed tvingar A till en exodus ur systemet.²³ Man kan naturligtvis, men behöver inte, skriva detta också på följande sätt, där mottagandet av en handling uttrycks med ett ”plus”, kravet på en alternativ handling med ett ”plusminus”, samt avvissande och exodus med en ”minus”: *A:s preferensordning* : + >+/- > -.

Denna preferensordning hör förmodligen till de mest belagda påståendena inom samhälls- och beteendevetenskap: människor föredrar att accepteras framför att åläggas omhandlingar, vilket ofta uppfattas som ett straff – de är i varje fall förbundna med kostnader. Och de föredrar i sin tur att bestraffas framför att neglige-

ras. Man söker belöningar och undviker bestraffningar men hur ogillade omhandlingar och bestraffningar än är, är de under nästan alla omständigheter att föredra framför negligering eller utstötning. Att synas är nästan alltid bättre än att aldrig synas.

Den fråga som ger sig själv för A är följande: givet ovanstående preferensordning, vad är viktigast för B, eftersom ordningen faktiskt ger utrymme för olika viktighetsfördelningar. Det vill säga hur ska A och B på bästa sätt hantera preferensordningen för att å ena sidan, naturligtvis, optimera belöningar och handlingsmöjligheter och å andra sidan och framför allt bygga en stabil social ordning? Ovanstående preferensordning ger ju nämligen utrymme för två radikalt olika logiker för B att välja mellan, varav ingen är självklart eller ens på kort sikt bättre eller mer självklar än den andra. Båda kan etablera hyggligt stabila sociala ordningar om än med inbyggda svagheter, och A ställs därmed inför valet mellan två olika strategier för att möta dessa utfallslogiker. Jag tror man kan formulera dessa relationer, det vill säga vad som är viktigast för B, i termer av ett *maximerings-* och en *minimeringsutfall*.²⁴

För en maximilogik går den avgörande gränsen mellan plus och plusminus, mellan mottagandet av en handling och kravet på en ny och alternativ handling. I enlighet med ovanstående kan preferensordningen för denna utfallslogik formuleras på följande sätt – att observera här är att detta inte nödvändigtvis är A:s eller B:s preferensordning utan samhandlingssystemets:

Logiken för maximiutfall : + > +/- $\equiv$ -.

Det vill säga viktigast för en maximilogik är att *framlagda handlingar* kan *tas emot*.²⁵ Denna logik söker på olika sätt fastställa mottagande som nästahandling, och kommer därmed att se krav på en alternativ handling som något som ligger mycket nära utstötning, som något som bara är steget före utstötning, som rent av är ett steg till eller skäl för utstötning.

Social stabilitet konstitueras inom denna logik av de *mottagna* nästahandlingarna, medan alla krav på alternativa sådana underminerar den sociala ordningen. Strategin från A:s sida består därmed i att han måste försöka undanröja risken för såväl plusminus som minus som möjliga nästahandlingar från B:s sida. A försöker därvid se till, försöker föregripa, att han inte möter kritik, avståndstagande, avslag på sin nuhandling utan godtagande, acceptans och beviljning. Det är bara om så sker som A kan vara säker på att kunna fortsätta som aktör inom systemet.

Strategin kan byggas upp medelst två instrumentuppsättningar. Å ena sidan kan naturligtvis A begränsa sig till de nuhandlingar han vet att B accepterar och tar emot, det vill säga A ålägger sig själv en rad *restriktioner* i sitt handlande. Å andra sidan kan han med hjälp av belöningar och bestraffningar, med maktmedel, söka få

kontroll över vilken nästahandling B kommer att leverera, det vill säga han försöker ålägga och vidmakthålla restriktioner för B:s handlande. Jag kommer nedan att illustrera dessa resonemang, varför jag här nöjer mig med att formulera dem.

För en minimilogik, å andra sidan, är negligering, utstötning, det avgörande hotet mot social ordning och social stabilitet. Det viktigaste för denna logik är att försöka *undanröja negligering och utstötning som möjliga svar*.²⁶ Denna logik kan på motsvarande sätt formuleras som *Logiken för minimiutfall: + $\equiv$ +/- > -*.

Logiken accepterar därför såväl plus som plusminus som tillåtna nästahandlingar. A kvarstår som aktör även om B:s nästahandling består av krav på alternativ. Utifrån denna logik accepteras A som aktör av B såväl vid kritik, avslag och krav på nyhandlingar som vid godtagande och beviljningar, och A kan agera utifrån den strategin att det avgörande är att möta något gensvar från B, vilket medför att han kan agera inom en vidare handlingsram än om han står inför en maximilogik.

Optimeringen härvidlag ligger alltså i att man accepterar möjligheten av negativa responser mot att man slipper utfärda de rent destruktiva. Ett sådant gensvar ger naturligtvis en något mindre grad av prediktivitet inom ett system, men om strategin lyckas kan denna mindre prediktivitet ändå kombineras med mindre drastiska utfall. Sannolikheten för minus, negligering och utstötning, borde bli betydligt mindre, vilket i sin tur leder till mindre aktörs- och kunskapsförluster.

För A:s del kan han agera utifrån en strategi där restriktioner och kontroll blir mindre omfattande, det vill säga mindre tydliga och försedda med svagare sanktioner, än i fråga om den förra strategin, det vill säga en gång till, A har råd att pröva fler möjligheter. Restriktionerna och kontrollen syftar ju här endast till att undvika negligering som nästahandling vilket förmodligen är lättare att åstadkomma om det är acceptabelt att avvisa nuhandlingar.

Styrkan i de två logikerna ligger i det förhållandet att ingen av dem bryter mot A:s preferensordning för nästahandlingar. Båda kan därför utan några alltför stora sociala hinder accepteras av vem som helst, trots att de i sina efterföljande praktiker kommer att inta diametralt olika positioner i fråga om väsentliga punkter, och därmed skapa diametralt olika sociala ordningar.

De två logikernas sociala potentialer

Det fruktbara med de två logikformuleringarna ovan är de mycket olikartade, nästan kontrasterande sociala konsekvenser de bär på. Hur ett samhandlingssystem besvarar handlingsförslag och utifrån vilken logik det argumenterar för detta svarsmonster är något som får mycket stora och genomgripande följder för systemet.

I maximilogiken är mottagandet av handlingar den helt avgörande viktiga svars-

handlingen, medan krav på alternativhandlingar uppfattas ligga mycket nära krav på uteslutning av krävande aktörer. Ett system starkt präglat av en sådan logik kommer att nödgas betona vissa egenskaper på bekostnad av andra. Man kan här tänka sig det militära systemet eller en maffiaorganisation, eller andra starkt auktoritära och hierarkiska organisationer som exempel även om inte heller dessa, som vi ska se nedan, kan låta sig präglas uteslutande av denna logik, eller ens att det är uteslutande sådana system som har behov av denna logik.

Det avgörande för att överhuvudtaget kunna etablera ett sådant system är att reglera vem eller vilka som får ställa handlingsförslag och vilka som inte får det. En situation där alla inom ett system har rätt att ställa förslag kan inte kombinera detta med en maximilogik utan att systemet upphör att fungera. Antingen måste systemet tillåta krav på alternativ, så att olika handlingsförslag kan värderas, eller så måste förslagsställandet regleras. Det betyder att ett system med stark inriktning på en maximilogik måste ha starkt reglerade förslagsvägar och den vanliga sociala lösningen på något sådant är ju etablerandet av ranger. Ett system starkt präglat av maximilogik är således ett starkt hierarkiskt system.

Ett system där handlingar och handlingsförslag i huvudsak bara mottages blir ett system med mycket hög inre prediktivitet. Det blir en sorts välfungerande maskin. För att detta mottagande skall fungera, för att inte riskera att krav på alternativhandlingar reses måste ett sådant system ha mycket klara och distinkta gränser till andra system – man måste veta vilka som tillhör systemet, och därmed förväntas ta emot handlingsförslag, och vilka som inte gör det. Ett sådant system är tydligt, överblickbart och avgränsat, och kan därför utan svårigheter definiera sig i relation till sin omgivning. Det betyder att det har klara fördelar i att försvara sig mot attacker. Systemets medlemmar vet entydigt när systemet står under angrepp utifrån. En fördel i detta sammanhang är naturligtvis också förmågan att ta och genomföra snabba operativa beslut.

Sådana fördelar är naturligtvis eftersträvansvärda för en stor mängd samhandlingssystem. Problemet är emellertid att en alltför ensartad inriktning på denna logik också riskerar att föra med sig en rad svårigheter. Det helt överväldigande problem detta system måste lösa rör möjligheterna till information och tolkning av information dels om sig själv och dels om omvärlden. En logik som bara betonar mottagandet som värdefullt och alla krav om alternativhandlingar som suspekta och farliga, blir naturligtvis stängt för ny information och framförallt stängt för nytolkningar. Invändningar, motinformation, skilda uppfattningar och bedömningar får svårt att komma fram eftersom de som reser dessa i och med detta riskerar sin position i systemet, riskerar att uteslutas.

Ett sådant system må vara operationellt kraftfullt, men blir taktiskt mycket svagt.

Det kommer att agera som ingenjör Andrée och hans luftfärd. Invändningarna mot släplinorna kommer inte fram förrän det är för sent. Maximilogiken är därmed behäftad med två avgörande svagheter. För det första riskerar det att utsättas för stora aktörsförluster och därmed stora kapacitets- och kompetensförluster. Maximilogiken kan upprätthållas endast om den är vid liv, om det faktiskt är så att krav på alternativhandlingar riskerar att leda till uteslutning, och detta upprätthållande kan faktiskt ske endast under förutsättning att sådana uteslutningar också äger rum, vilket ofrånkomligen leder till förluster. För det andra leder dessa förhållanden – informationsbrist och aktörsförluster – till att den sociala dynamiken, förändringsbenägenheten och innovationsbenägenheten minskar, eftersom förslag till förändringar riskerar att betraktas som uteslutningshandlingar, det vill säga som förräderi, svek, insubordination, uppror eller liknande.²⁷

Minimilogiken tillhandahåller omvända systemegenskaper. I och med att det avgörande målet är att undvika uteslutning kan alternativhandlingar, liksom förslag till och krav på sådana tillåtas i mycket stor utsträckning. Därigenom behöver förslagsställandet inte regleras, eftersom varje förslag kan värderas och motas genom krav på alternativ och motförslag. Därmed behöver heller inte systemet hierarkiseras i någon större omfattning. System ensidigt präglade av denna logik har därmed stor förmåga att behålla aktörer och stor förmåga att uppåbåda och förvalta information liksom att föra fram nytolkningar av denna information. Rimligtvis präglas ett sådant system också av stark social dynamik. Exempelfallet för ett system präglat av denna logik är vänskapsgruppen och det vetenskapliga seminariet.²⁸

Dess nackdelar är de omvända mot maximilogikens. I och med acceptansen för alternativhandlingar blir det för det första inte avgörande viktigt *vem* som kräver en annan handling. Möjligheten att resa sådana krav står öppen för alla inom systemet och till och med för sådana som är utanför detta. Vilka som är legitima aktörer inom systemet blir därmed en ganska oviktig fråga, och systemet riskerar att bli otydligt i sina konturer. På samma sätt kommer det att få en lägre grad av predikтивitet i och med att det ofta är svårt att avgöra vilka handlingar som kommer att bli bestämmande för dess operationer. Ytterst manifesterar sig detta i stora operationella svårigheter: hur ska man till slut bestämma sig för vilket av alla förslag man ska satsa på. Ett system präglat av minimilogik får med andra ord en låg operativ förmåga.

Utmärkande för de två logikerna är alltså att de, var och en, tillhandahåller en uppsättning basala egenskaper för samhandlingssystem, ramar för systemens möjligheter att fungera och verka, men var och en bara en del av de egenskaper som behövs för ett system som agerar och fungerar tillsammans med andra system.. Detta får en rad konsekvenser där vissa kan formuleras redan här.

För det första vill jag påstå att de två logikerna i grunden inte kan nå varandra, inte kan byggas samman till en enhetlig logik. De kommer ständigt att hamna i konflikt, att vara antagonistiska och eftersom denna konflikt berör själva utfallslogiken, förutsättningen och måttstocken för hur man kan handla, kan den aldrig upphävas eller smälta samman. De kan naturligtvis hamna i samma handlingslägen – vid acceptans respektive utstötning, och kan därför under vissa omständigheter bilda allianser. Dock medför innebörden i vad som är eftersträvansvärt respektive vad som bör undvikas, att även till synes likartade nästahandlingar blir olika.

För det andra kan inget socialt system överleva som tar fasta enbart på den ena av de två logikerna. Ett system helt präglad av en maximilogik kommer att själv dö av bristen på social dynamik, bristen på relevant information och nytolkningar, samt eroderingen av kompetens och kapacitet. Sådana system måste hitta former för att tillåta alternativhandlingar. Ett system helt präglad av en minimilogik kommer på omvänt sätt att upplösas. Om inga gränser kan etableras eller vidmakthållas för alternativhandlingar eller krav på alternativhandlingar kan systemet dels inte avgränsas, dels saknar det möjlighet att försvara sig självt. Ett sådant system måste finna öppningar för att begränsa alternativhandlingarna, det vill säga det måste aktivera möjligheterna till utstötning.

För det tredje och som en följd av detta måste logikerna kombineras, byggas samman inom de system där de verkar. Sådana sammanbygganden kan man finna i alla reella samhandlingssystem även om de till sin form kan variera högst avsevärt.

Om rationalitet, handlingslogiker m.m.

Låt mig nu göra ett försök att lite mer riktat diskutera det som denna uppsats handlar om – det jag i inledningen beskrev som handlingslogiker. Vad dessa mer ytligt består av förstår man ju av själva uttrycket. De är ”logiker” för handlandet, grunder för handlandet, mönster för prioriteringar, eller, med ett engelskt uttryck, *rationales* för ens handlande, med andra ord något som tillhandahåller ett handlingsförnuft. De är de grunder som gör att man något mer enhetligt och principiellt kan motivera sitt handlande, som gör att man kan undvika rena *ad hoc* motiveringar eller konstateranden och beklaganden om att ”det bara blev så”. Utmärkande för en ”logik” är ju en alldeles speciell egenskap. En logik är *tvingande*. Den går inte att komma ifrån, en logik tillhandahåller en uppsättning måsten. Som sådana begreppsliggjorda grunder för handlandet står logikerna naturligtvis inte ensamma i beteendevetenskapen. En rad andra begrepp söker sammanfatta samma saker som exempelvis ”rationalitet”, ”ideologi” m.m. Det är därför befogat att lite närmare

försöka precisera vad termen står för och vari den skiljer sig från dessa. Jag kommer inte att komma särskilt långt i denna uppgift, får jag medge, men några bestämmingar kan kanske ge underlag för en mer preciserad diskussion. Vare sig termen eller de bestämmingar termen står för är ny i samhällsvetenskapen.²⁹ Det som möjligen skiljer denna diskussion från tidigare är den större förklarande tyngd logikerna här får.

Ett första beaktande härvidlag är att begreppet handlingslogik omfattar en mycket vid kategori fenomen, och för att exemplifiera dessa liksom att få material till en diskussion, bör ramen från den tidigare diskussionen något vidgas. Jag har där betecknat de två preferensordningarna ovan som handlingslogiker, vilket jag menar att de är och jag skall återkomma med ett kriterium för att försvara detta ställningstagande. Som en logik för mänskligt handlande och beteende skiljer de sig emellertid påtagligt från en rad andra saker vi kan se som handlingslogiker, det vill säga andra förhållanden som på ett eller annat sätt är tvingande för mänskligt handlande. Preferensordningarna ovan är ju mycket abstrakta i meningen innehållsmässigt tomma, något som inte är det vanliga i fråga om handlingslogiker. De kan, som vi ska se i sista avsnittets diskussion, appliceras i en rad reella sociala sammanhang. Det betyder emellertid inte att de kan förekomma oberoende av historiska och kulturella betingelser. Olika system tar fasta på olika utfallslogiker och detta sker inte oberoende av kontext även om logikerna i sig själva tycks innehållsmässigt tomma. Andra handlingslogiker är betydligt snävare, betydligt mer beroende av sina kontexter. Låt mig påminna om två sådana mycket välkända sociologiska analyser som kan beskrivas som handlingslogiker.

Den första är Max Webers idealtyp om legal ämbetsutövning.³⁰ Webers diskussion är alltså idealtypisk, vilket i de flesta tolkningar betyder att han formulerar något som skulle fungera under helt rationella förutsättningar.³¹ Det betyder att en idealtyp naturligtvis inte behöver finnas reellt, det vill säga existera i den sociala verkligheten. Talar vi om handlingslogiker, måste emellertid dessa finnas, i varje fall i så måtto att man kan hänvisa till dem för att motivera sitt beteende, även om man kanske inte kan ge en fullständig eller logiskt sammanhängande formulering av dem. En idealtyp är ett analytiskt instrument "utanför" verkligheten, medan en handlingslogik befinner sig *i* en social verklighet. Föreställningen om "legal ämbetsutövning" är därmed något som finns både "utanför" och "i" den sociala verkligheten. Det är ju nämligen påtagligt att man kan tala om en byråkratisk logik i såväl mening av analysinstrument, som något som är *tvingande* för människors handlande, något som får dem att göra saker de själva, som individer eller som medmänniskor eller samhällsvarelser möjligtvis inte accepterar eller gillar, men en logik som likväl böjer och formar deras handlingar. Byråkraten kan beklaga det han

tingas göra som byråkrat, han kan anse det vara orättvist, felaktigt utifrån värden som inte bara han utan hela samhället omfattar, men han kan likväl inte frånga sin handling: systemets logik tvingar honom till detta.³²

Foucaults diskussion, en andra påminnelse, av det han kallar "kroppens ekonomi" ³³ förlägger nästan helt denna logik till något *i* samhället, till något styrande, något man kan upptäcka. "Kroppens ekonomi" har att göra med samhällets grunder, speciellt det franska 1600- och 1700-talen, för bestraffning av brott. Hans välbekanta huvudpöäng är det skifte i straffets logik som ägde rum mellan cirka 1760 och 1830. Sedan mitten av artonhundratalet är de viktigaste straffdimensionerna de inskränkningar ett lagsystem kan göra i en människas tillgång till och användning av tid och rum. Fängelset är därvidlag det avgränsade rummet och den bestämda, eller obestämda, tidsmängd som en människa inte själv tillåts rå över. Av olika skäl som vi här inte behöver gå in på var dessa dimensioner inte särskilt aktuella under sjuttonhundratalet, utan brott bestraffades bara eller i huvudsak över den skyldiges kropp. Genom brottet hade samhället skadats och kompensationen för brottet var att återställa samhället i det skick det var före brottet. Denna skada på samhällskroppen kunde bara kompenseras, läkas, genom att motsvarande, eller motsvarande stor, skada påfördes och därmed övertogs av den skyldiges kropp. Lemlästning, dödsstraff och olika former av kroppslig stigmatisering var därför de vanligaste straffen, något som naturligtvis förde med sig ett rättsligt problem eftersom brottens gradering kunde ske endast utifrån de olika möjligheterna till kroppslig bestraffning.

Den byråkratiska logiken och kroppen som ekonomi är alltså tvingande såväl för mänskligt tänkande som mänskligt handlande. Är det så att man befinner sig i system där dessa omfattas, det vill säga där systemet faktiskt är uppbyggt på basis av dessa logiker, kan man inte som enskild handlande undandra sig deras konsekvenser. Man måste följa byråkratins regler. Sätter man sig över dem gör man sig skyldig till tjänstefel, med konsekvenser för ens egen fortsatta tillvaro. Eller, principiellt och på sikt, kommer systemet att hotas till sin form eller existens. Utgår man från kroppens ekonomi som logiken bakom straffutmätning – man måste på sin kropp påta sig det brott man begått, för att brottet ska utplånas ur samhällskroppen – kan man inte plötsligt döma någon till samhällstjänst eller böter.

Häri ligger ett avgörande viktigt kriterium för det vi avser med handlingslogiker till skillnad från rationalitet i största allmänhet. Handlingslogiker är kontextuella, medan rationaliteten är icke-kontextuell. Det som är rationellt står över speciella, tillfälliga innebörder i händelser och handlingar. Det vill säga, man kan applicera rationalitetskriterier oberoende av vilka situationer det rör sig om, oberoende av *vilka* människor som utför de handlingar vi studerar, oberoende av *var* de gör

detta, och oberoende av i *vilken tid* de gör det. Handlingslogiker kan inte på samma sätt höjas över det kontextuella, i och med att de befinner sig *i* samhället. Detta är, i varje fall tills vidare, mitt huvudkriterium på en handlingslogik. Olika system använder därmed också *olika* handlingslogiker och ska man kunna agera gentemot dessa system eller deras företrädare måste man *veta*, faktiskt veta, utifrån vilken logik de agerar.³⁴ Något sådant går aldrig att avgöra a priori. Det kan endast avgöras på basis av att vi har sociala erfarenheter och faktiska kunskaper om det system vi närmar oss. Det finns inga allmänna handlingslogiska kriterier som kan användas oberoende av kontext. Att en handlingslogik alltid är kontextuell innebär också att man inte kan undvika att beakta dess sociala "substrat", de personer, de grupper eller de system som bär upp logiken, som omfattar den och försvarar den. Handlingslogiken kan aldrig befinna sig i något tomrum utan endast förekomma och få betydelse i konkreta sociala sammanhang.

En konsekvens av detta är att eftersom handlingslogiker bärs upp av samhandlingssystem av vilka vi är beroende av många, kännetecknas vår tillvaro av att vi går *in i och ut ur* olika handlingslogiker. Handlingslogikerna finns inte som attityderna, ideologierna och rationaliteten inom oss. De finns därute och väntar på oss.

Detta blir också tydligt i fråga om de handlingslogiker vi arbetar med här, det är dessa egenskaper som avgör dem som handlingslogiker, trots att de till sin utseende är mer innehållsmässigt tomma än våra exempel om den byråkratiska logiken och kroppens ekonomi. Likväl kan man aldrig dra a prioriska slutsatser om dem. Står man inför ett system, vilket som helst, måste man faktiskt *veta*, ha exakt kunskap om, hur detta system hanterar dessa logiker. Och härvidlag finns ingen självklarhet.

Några illustrationer

Diskussionen ovan har varit kategorisk och analyserat abstrakta system karakteriserade av den ena *eller* den andra handlingslogiken. Reella samhandlingssystem kan inte utan stora risker för sitt fortbestånd byggas upp uteslutande kring den ena eller den andra utfallslogiken. Som vi redan påpekat skulle ett system i det ena fallet dra på sig mycket stora kostnader i förlust av kapacitet och kompetens samt förlora i social "vitalitet", i det andra fallet riskera att upplösas som avgränsat system. I reella system måste därför båda logikerna komma till uttryck.

På liknande sätt är logikerna inte entydigt åtskilda i reella sociala situationer. I sådana tillkommer ju dessutom en rad förhållanden som i analysen ovan lämnats helt åt sidan, men som naturligtvis är betydelsefulla. En maxilogik får ju delvis annorlunda konsekvenser om man varierar den *tid* – att inte acceptera ett nej som ett svar till exempel – under vilken man använder den. Att använda den under mycket

kort tid för att sedan återgå till en minilogik, sker ju ofta i uppfostringsituationer eller som ett enstaka led i en förhandling. Det omvända – att för en kortare tid använda en minilogik – är ju det som kan beskrivas som "övertalning" eller i vissa fall "lirkande". Det betyder att båda logikerna måste ha tillgång till en uppsättning *återtagandemekanismer*, mekanismer som i all synnerhet används för att återta utslutningar och likvideringar utan att logiken och systemet störs. På samma sätt måste vissa mekanismer kunna reglera byten av utfallslogik, så att inte konsekvenserna för systemets kontinuitet blir helt ohanterliga. En ytterligare variabel sida i reella situationer är naturligtvis hur många avvisanden B gör av A:s handlingsförslag innan han finner anledning att "likvidera" A ur systemet. I diskussionen ovan likvideras A omedelbart för maxilogiken och aldrig för minilogiken, något som i de flesta reella situationer knappast är tänkbart.

Det betyder att den samtidiga närvaron av båda logikerna i ett reellt system förutsätter en rad förhållanden som inte alls diskuterats ovan, och som inte heller kommer att diskuteras nedan i denna artikel. Nedanstående diskussion är alltså inte avsedd att vara utförlig eller systematisk utan endast att *illustrera* de två logikernas kombinerade genomslag i en rad reella och mycket vanliga situationer, samt att försöka skissera några av de dimensioner som används för att hantera båda logikerna inom samma system.

Det är uppenbart att reella sociala system vanligen byggs upp i form av kombinationer av de två logikerna. Båda har ju såväl organisatoriska fördelar som framförallt påtagliga risker och nackdelar i sina rena former. Detta leder emellertid till ett uppenbart problem: *hur skall systemets aktörer veta när den ena eller den andra utfallslogiken gäller? Vilka är de möjliga medierna för att förmedla sådana kunskaper?* Utan dem blir ju risken för felhandlingar överväldigande.

Ta till exempel en vanlig arbetsorganisation. I en sådan finns i regel någon form av formell beslutsgång eller ordergång även om denna kan vara dold under tjocka lager av kollegialitet och kamratlighet. Någon person har rätt att beordra en annan person att utföra det ena eller det andra, och denne andre har då motsvarande skyldighet att se till att detta blir gjort. En sådan formell ordergång, tydligast genomförd i disciplinära organisationer som exempelvis militären men i princip förekommande i alla organisationer, fungerar enligt en maximilogik. Den beordrande förväntar sig en rent mottagande nästahandling från den beordrade, och de flesta organisationer har någon form av definitiva regler för vad som gäller vid frappanta avvikelser från detta. I det militära är ju ordervägran ett av de avgörande brotten som renderar kraftiga sanktioner och i vanliga arbetsorganisationer är ju det som kallas arbetsvägran något som betecknas som "saklig grund" för uppsägning, även om det naturligtvis finns förhandlingsutrymme också kring en sådan sak.

Det är emellertid få organisationer som inte kombinerar maximilogiken med en minimilogik, det vill säga ger utrymme för att kräva nyhandlingar i stället för utstötning. Skälen för detta är uppenbara. En arbetsorganisation av vilket slag som helst har naturligtvis inte råd att göra sig av med sina aktörer hur som helst. Aktörerna besitter ju ofta kapaciteter som är avgörande viktiga för organisationen och som skulle dra med sig stora kostnader att ersätta. Dessutom skulle ingen organisation klara av den informationsförlust eller informationsbrist som skulle bli fallet om dess aktörer inte kunde riskera att göra invändningar, komma med motargument och mottolkningar, eller begära alternativhandlingar.

Men problemet återstår. Hur ska systemets aktörer kunna veta när det är den ena eller den andra logiken som gäller? Det är svårt att se att principsvaret skulle kunna vara annat än att systemet måste använda en uppsättning medier som *synliggör* vilken logik som gäller.

Det betyder att kombinationen av logiker kan göras på flera olika sätt. En vanlig principiell variant har med *hierarki* att göra, i så måtto att maximilogiken gäller mellan olika hierarkier i form av makt, medan *inomi* gäller inom en hierarki i form av solidaritet. Gäller det att främja minimilogikens konsekvenser blir det instrumentellt att minska antalet hierarkiska nivåer och gäller det att främja *maximi* gäller det omvända.³⁵ Den organisatoriska nedbrytning av organisationer man kunnat se inom i synnerhet näringslivet de senaste 15 åren är mycket påtagligt av denna karaktär. I och med att man separerat stora organisationer till mindre enheter och dessa i sin tur ned till resultatenheter, har hierarkierna reducerats drastiskt. Detta har också fört med sig, liksom de förutsatt, helt nya former av informationshantering inom dessa organisationer. Inom resultatenheterna blir alla aktörer väsentliga på ett sätt de överhuvudtaget inte varit tidigare.³⁶

En annan kombinationsvariant är förekomsten av speciella *arenor*, där endast en av logikerna får användas. Vanliga sådana för inventering av information och alternativhandlingar är sammanträdet, "korridoren" eller "de rökfyllda rummen". Ett sammanträde är instrumentellt inriktat på den verksamhet som bedrivs inom systemet, varför i regel även andra mer öppna arenor förekommer. Inom det militära är mässen en sådan arena där endast minimilogiska handlingsutfall gäller och där annat är ett uppenbart brott mot regelverket. *Maximi*utfall får där mer karaktär av skämt än av realitet, även om de naturligtvis också kan vara påminnelser om att arenan är begränsad. Inom andra arbetsorganisationer är det kafferummet eller puben som får denna karaktär, för att inte tala om festen som ett tillfälle till skifte av handlingslogik. På dessa arenor sker alltså ett logikbyte, om än informellt, så att avvisande nästahandlingar kan presenteras utan några negativa sanktioner. Sådana arenor är naturligtvis också medvetet inplacerade i de flesta organisationer. Det

måste finnas tillfällen då all information, alla överväganden, all kritisk verksamhet måste fram för att kunna vägas mot varandra, i annat fall skulle en organisation inte överleva.

En exempel på användningen och betydelsen av olika arenor för att kombinera de två logikerna kom till uttryck för en tid sedan av regeringens samordningsminister, där denne ondgjorde sig över att någon eller några ministrar gått ut och fört en diskussion över EMU avvikande från regeringens dåvarande tysta linje. Ministerns argumentering var här belysande utifrån våra logiker. Inom regeringens slutna rum, hävdade han, kan vilka diskussioner som helst få förekomma. Där rådde med andra ord utan problem en minilogik, och nyhandlingar kunde utkrävas eller tillåtas i vilken utsträckning som helst. I det öppna rummet, inför offentligheten, gällde emellertid en behård maxilogik: där fick inga avvikelser från den officiella linjen förekomma utan varje nästahandling var i förväg godkänd och accepterad.

I fallen med arenor konstitueras dessa ofta av *tids- och rumsavgränsningar* för att avgöra när olika logiker ska gälla. Regeringens sammanträdesrum markerar tillåtelsen av en minilogik på samma sätt som det konkreta kafferummet. Att gå in i kafferummet signalerar möjligheten att föra en annan diskussion än i arbetsrummet. Arenan kan emellertid också konstitueras *diskursivt och tillfälligt*. Utropet "Nu är det kaffe!" är en markering att man, oberoende av rum och tid, går in i en situation där minimilogiken gäller, och där användningen av den andra logiken blir fullständigt fel. Vissa sådana uttryck har till och med fått en sorts kodifierad form som exempelvis "fem minuter" inom arbetslivet eller "pax" ifråga om barns lekar. Ytterligare sådana tillfälligheter kan indikeras genom olika markörer. Att äta tillsammans eller röka tillsammans markerar minilogiska relationer. På samma sätt gäller minilogiken när polisen, i amerikanska filmer, tar av sig mössan.

Trots denna mycket skissartade exemplifiering är det inte svårt att konstatera vilken mängd former dessa medier kan anta. En uppenbart variabel sida i detta är att medierna skiljer sig i hur fastlagda eller etablerade de är och med andra ord hur fastlagd logikernas synlighet är. Vissa medier kräver stora sociala investeringar för att kunna användas som exempelvis makt och hierarkier. De kräver ett socialt institutionsbyggande för att överhuvudtaget fungera. Andra medier speciellt de diskursiva och tillfälliga kan ändras hur som helst, även om också de skiljer sig åt. Vem som helst på arbetsplatsen kan inte ropa "Nu tar vi fem minuter.", medan vilken lekdeltagare som helst kan ropa "pax".

Ett helt annat sätt att klara av problemet med aktörernas kunskap om vilken logik som ska gälla är att utmönstra alternativen, att se till att endast en logik kan komma i fråga.

För vissa typer av sociala system tycks maxilogiken vara den enda möjliga. Det

gäller i synnerhet sådana system man kan kalla instrumentella, till exempel systemet med bussförbindelser eller, fast betydligt mer komplicerat och tvetydigt, systemet med pengar. För bussförbindelser finns det maxilogiska handlingsförslaget enkelt tillgängligt i busstidtabellen, som fastslår att de som vill ta del av bussystemet helt enkelt får lov att acceptera vad tabellen säger: systemet är inte öppet för krav på alternativhandlingar. Vad gäller systemet med pengar är det naturligtvis mer komplext. Varje enskild transaktion, som när jag köper min mjölk, förutsätter ett stabilt penningvärde³⁷ – de som ingår transaktionen måste acceptera det värde som ges, och vare sig köparen eller säljaren kan ändra på detta genom egna åsikter om vad kronan är värd.

I båda fallen gäller att dessa system måste fungera i stort sett fullt ut, det vill säga de fungerar endast under full acceptans, maximilogiskt, och acceptansen förutsätter i sin tur att de fungerar. Om de allmänna bussarna inte kommer, eller om de kommer till synes helt slumpmässigt finns det ju ingen anledning att gå och ställa sig vid hållplatsen, då får man hitta på något annat, och kommer det inga människor till hållplatserna kan man ju lika gärna dra in bussarna. Om de pengar med vilka jag vill betala för varor eller tjänster inte accepteras av dem jag begär tjänster eller varor av, som i det ockuperade Tyskland 1945, får man gå över till att betala med cigarettpaket eller något annat. I så måtto har dessa system inga problem med vilken logik som ska gälla. De har en gång för alla klargjort detta.

Samtidigt är det naturligtvis så att sådana klargjorda, fungerande system enbart genom sin existens kan lämna utrymme för minimilogiska system. Just genom att alternativhandlingar är uteslutna ur det givna systemet blir ett nytt system, ett mer tillfälligt sådant, baserat på alternativhandlingar möjligt. Om nattbussen går sin givna bana vid givna tidpunkter kan naturligtvis den driftige köra före bussen och plocka upp kunder utifrån andra förhandlade villkor. Likaledes om alla tjänster och varor är prissatta och reglerade, kan det enkla bytet av tjänster eller varor ge utrymme åt en helt ny förhandling, där alternativhandlingar kan värderas.

Att ersätta penningssystemet med cigarettpaket är ju emellertid knappast vad som sker i vardagslag, eftersom det vanliga ju inte är att systemen brakar fullständigt samman. Det som i stället vanligtvis inträffar är att ett instrumentellt system fungerar lite sämre – bussarna missar tiden kanske bara en gång i veckan, valutan brakar inte samman men kännetecknas av en viss inflation. Det är inte särskilt farligt även om det är opraktiskt. Det finns ingen anledning att sluta åka buss för den sakens skull och det finns heller ingen anledning att börja betala för sig med annat än pengar.³⁸

Det som i stället händer är att maximistrategin förbinds med en uppsättning försäkringar eller tilläggsvillkor, det vill säga en uppsättning möjliga alternativhand-

lingar. Det blir rimligt att ha en bil färdig i närheten om det skulle visa sig att det var just den här morgonen bussen inte dyker upp. Det blir rimligt att gardera sig för inflation genom tilläggsvillkor till betalningar. Detta är naturligtvis inga märkvärdigheter – det är svårt att bygga instrumentella system som är sådana att krav på och förslag till alternativhandlingar inte behövs.

Låt mig i all korthet avsluta dessa försök till illustrationer med ytterligare en principiell variant av kombinationen mellan de två – disciplinär vetenskap och professionalism – något som också är en illustration av hur aktörer blir införstådda med vilken logik som gäller i vilka sammanhang.

I vetenskapen och professionerna gäller att de har att hantera en uppsättning symboliska försanthållanden kring en viss verklighet som de är engagerade i. Utifrån denna verklighet är en uppsättning gränser satta gentemot vilka verksamheter man får rikta krav på alternativhandlingar, och gentemot vilka man inte får det.

Gränserna är härvidlag systematiskt dragna på olika sätt, vilket blir tydligast synligt för de professioner och vetenskaper som delar en i någon mening samma verklighet. För professioner, för läkare, apotekare, sjuksköterskor etc, är gränsen dragen så att minirationaliteten, medgivandet om alternativhandlingar eller kravet på sådana, kan komma ifråga endast för det rent tekniska handhavandet, de tekniska konsekvenserna, av kunskaperna om denna verklighet. Apotekaren kan diskutera, kan kräva alternativhandlingar kring den tekniska distributionen av penicillin, men kan inte diskutera sådana kring frågan om huruvida patienter bör ha penicillin eller inte. Att på så sätt gå över den gräns där krav på alternativhandlingar är tillåten är något som leder till exodusliknande åtgärder: man kan prickas för tjänstefel; man kan förlora sin legitimation som apotekare, läkare etc och därmed förlora sin tidigare rätt att kräva alternativhandlingar inom ett angivet område.

För vetenskapen som tänkes producera de kunskaper som konstituerar dessa verkligheter är dessa gränser dragna annorlunda.³⁹ Vetenskapen kännetecknas av en minimilogik vad beträffar själva kunskapsproduktionen. Seminariet, den vetenskapliga diskussionen, överflödar av handlingsförslag och krav på alternativhandlingar vad gäller bestämningen av ny kunskap. Men även för vetenskapen finns en ram utanför vilka utstötning och likvidering kan äga rum, där alternativhandlingar inte är tillåtna, även om sanktionerna skiljer sig från de professionella. Hamnar man utanför denna gräns i sina försanthållanden och i sina krav på alternativhandlingar riskerar man denna utstötning. Utanför denna gräns börjar omedelbart maxilogiken att gälla, och enbart det förhållandet att man överträder gränsen leder till ovillkorliga krav på korrektion.

I det svenska sociologisamfundet var detta något som inträffade för exempelvis Bertil Pfannenstill i början av femtiotalet, då han representerade en sociologi utan

förankring i den dåvarande svenska disciplinen.⁴⁰ Ämnet var nytt och gränserna för vad som kvalificerade som sociologisk kunskap och sociologisk kunskapsbildning var snävt dragna. Pfannenstill, hemmahörande i den klassiska europeiska traditionen, kom att utmanövreras från alla positioner inom svensk sociologi.⁴¹

Den lösning på aktörernas kunskapsproblem som alltså här aktualiseras skiljer sig från de ovanstående. I dessa fall är det således inte hierarkier eller olika arenor som utgör medier för att avgöra vilken logik som används, utan *etiker och sociala institutioner*, där man helt enkelt får lov att lära sig vad som gäller och där moraliska sanktioner är förbundna med felhandlingar.

"Monolitiska" system

Låt mig avslutningsvis skissera ett annat sätt att illustrera de två utfallslogikerna. Hur skulle samhandlingssystem *enhetligt* och *ensidigt* präglade av logikerna agera gentemot varandra? Hur skulle för det första sådana system se ut? Och kan man hitta några empiriska motsvarigheter till dem?

Vi kan alltså skilja på två typer av system. I system präglade av minimilogik skiljer man markant mellan krav på alternativ och utstötning som nästahandlingar. Det är ett system som deklarerar att *det förhållandet att du inte helt är med mig inte behöver betyda att du är emot mig*, eller med en annan formulering, *det förhållandet att du inte är med mig nu säger ingenting om vår relation i nästa handlings-situation*. Systemet skiljer alltså radikalt mellan att gå emot någon och något, å ena sidan, och att likvidera eller stöta ut denna någon ur systemet, å andra sidan. Det avgörande viktiga i ett sådant system är att etablera garantier mot social likvidering, vilket är detsamma som att etablera garantier för framtida möjliga allianser. Detta innebär att ett sådant system söker lösa uppkomna konflikter, såväl internt som externt, genom förhandlingar.

Det är inte alldeles lätt att hitta ensidiga exempel på denna typ av system, av naturliga skäl som vi argumenterat för ovan. Sådana system har en tendens att lösa upp sig själva. Det man får lov att tänka sig är ett system med hög grad av rangnivellering, stadigvarande eller tillfällig, som en bystämma, ett vetenskapligt seminarium, m.m. Det vill säga ett system där informationsflödet är fritt och där förslag kan accepteras eller förkastas utan att systemet bryts sönder. Det enda mer omfattande exemplet på detta från politikens värld är förmodligen den till ordstäv bekanta polska riksdag som förelåg mellan 1652 och 1791 och som genom adels *liberum veto* omöjliggjorde all form av politiskt handlande och som därmed starkt bidrog till landets upplösning. Det annars mest självfallna exemplet faller naturligtvis utanför här, eftersom det är fiktivt och i sin reella framtoning annorlunda,

nämligen föreställningen om marknaden.

Den andra typen av system präglas i stället helt av maximilogik, vilket ger underlag till en strategi där "krav på alternativ" som nästahandling uppfattas ligga mycket nära negligering och likvidering. "Krav på alternativ" blir ett gränsfall av krav på förkastande av såväl handling som aktör. Det är ett system som deklarerar att *om du inte är för mig är du mot mig*. Det avgörande viktiga i ett sådant system är att etablera garantier för mottagande som nästahandling, garantier för acceptans. Ett sådant system har liten förhandlingskapacitet, såväl externt som internt.

Det paradigmatiske exemplet för denna typ av system är sekten, den religiösa, politiska, terapeutiska eller vetenskapliga. Inom sekten är det avgörande för sektmedlemmarna att anpassa sina handlingar så att man vet att de mottages och accepteras. Att få en handling förkastad eller att kräva en alternativhandling är ett tecken på bristande lojalitet, bristande tillhörighet, eventuellt förräderi och kan endast lösas genom någon form av rättegång, utstötning eller i lindrigare fall tillrättavisning eller självkritik.⁴²

De två systemen skiljer sig åt i sina respektive sätt att fungera. En avgörande sida härvidlag är att det maximilogiska systemet har svårare att upprätta konventioner som kan gälla över ett större antal personer.⁴³ För att kunna garantera plus som nästahandling, måste kontrollen inom ett sådant system vara stark, vilket medför att *bestraffningarna* måste vara påtagliga, och ju större systemet är desto kraftfullare måste denna kontroll agera. Den starkaste bestraffningen härvidlag är likvidering ur systemet. Konventionerna blir därför drastiska och få eftersom de endast är inriktade på acceptans eller icke-acceptans. Ett sådant system förutsätter också i varje fall *en* avgörande rangskillnad inom systemet. Det måste finnas någon rang som utövar kontrollen och avgör bestraffningarna.

I det minimilogiska systemet behöver konventionerna inte vara lika drastiska. De syftar endast till att undvika likvidering och kommer därför att kunna omfatta ett större handlingsområde och kan därför också innesluta en större mängd aktörer. Den viktigaste kontrollåtgärden är härvidlag *belöningar* för att motverka likvidering. Systemet kan också i betydligt större utsträckning bygga på informella regler och institutioner som är förhandlingsbara, som inte dekreterar vissa versioner.

Frågan i detta avsnitt är hur dessa två typer av system kan mötas. Vad händer exempelvis i ett minimilogiskt präglad samhälle, om där uppstår maximilogiska system och omvänt? Vilka möjliga strategival har aktörerna i de två systemen?⁴⁴

Vad betyder det att agera utifrån en minimeringslogik inför ett system präglad av en maximilogik. Det enklaste svaret är naturligtvis att det inte går, att det maximilogiska systemet kommer att försvara sig självt och att de egenskaper detta system har är specifikt anpassade för att möta just denna typ av handlingar. Maximilogiska

system har alltså sällan några svårigheter att slå tillbaka eller bemöta sådana handlingar något som ofta sker i en sorts *katharsisprocess*, så länge systemet kan uppåtdåda den kraft som behövs till detta. Det är här man finner de stalinska förräderirättegångarna liksom olika varianter av utplånande självkritik.⁴⁵ Frapperande i sådana sammanhang är ju också det ofta uppenbara behovet av sådana processer i denna typ av system, i trots mot andra värden. De stalinska utrensningarna slog ju hårt såväl mot ekonomin som mot styrkan i det militära försvaret. Systemet förefaller behöva processerna för att vitalisera lojaliteten.

I den omvända situationen har systemet en besvärligare uppgift. Hur reagerar ett system präglad av minimilogik på en maximeringsstrategi? Eftersom den första typen av system är uppbyggt på att endast motverka likvideringsresponser har systemet svårt att hävda sig mot maximilogiken. Ur ett minilogiskt systems perspektiv kan ju, inom vissa gränser, endast krav på alternativhandlingar resas mot det maxilogiska systemets handlingar, krav som detta system definitoriskt kommer att bortse från. Det minilogiska systemet har svårt att ens likvidera dem som själva agerar för likvidering. Det betyder att om en maximeringsstrategi skulle växa sig stark står systemet inför en mycket svår uppgift att klara av.⁴⁶ Ett minilogiskt system riskerar att inte ha några motmedel mot maxistrategier. Det här är ju ett av de problem den demokratiska italienska staten stött inför vid kampen mot maffian: hur ska man med demokratiska medel bekämpa en icke-demokratisk fiende.

I fråga om politiskt svaga maximeringssystem kan det övergripande systemet ta till en svag form av likvidering genom att marginalisera dem inom systemets ram, det vill säga man bryr sig helt enkelt inte om dem, man låter dem vara.⁴⁷ Växande maximeringssystem riskerar därmed det övergripande systemets sönderfall. Kombinationen av en grupp som hävdar att är du inte för mig är du mot mig med en som i stället accepterar att alla inte kan älska alla här i världen saknar egentligen lösning. Ett belysande fall på makronivån är dagens Israel med dess kamp mellan sekulära grupper inställda på politisk förhandling och religiösa, teokratiska grupper för vilka inga förhandlingar är tillåtna,⁴⁸ där inte en kvadratcentimeter helig mark får släppas, och där inte ens arkeologiska fynd kan accepteras om de strider mot Thoran.⁴⁹

Den strategiska valsituationen är med andra ord inte särskilt stor för någondera parten. Logikernas olikheter tvingar i värsta fall fram en situation utan lösningar.

Avslutning

Illustrationer är naturligtvis inte belägg men det har knappast heller varit belägg vi sökt efter ovan. Vad skulle egentligen beläggas? Att dessa logiker förekommer i alla sociala samspel torde vara svårt att förneka och några särskilda belägg för deras existens gör varken till eller ifrån. Det är inte på den punkten en argumentation måste rikta in sig.

Det avgörande för en analys är i stället logikernas teoretiska användbarhet, deras fruktbarhet. Är det så att man genom dem kan såväl lösa upp en rad sociala förhållanden i deras beståndsdelar, liksom binda samman dem genom att sammankoppla dem med deras gemensamma grund, har man visat att dessa logiker är kraftfulla teoretiska instrument. Kraften i ett sådant instrument består ju av kombinationen av hur enkelt instrumentet är att använda och hur mycket, helst olikartade förhållanden som det kan appliceras på.

Teoretiskt har syftet med uppsatsen varit att påbörja en diskussion där handlingsbegreppet kan länkas till begrepp på en mer övergripande nivå. Det är för den uppgiften jag tror begreppet handlingslogik kan fylla en viktig roll. Med analyser som kombinerar handling och handlingslogik blir inte längre handlingarna ensartat lokaliserade till aktören, till dennes preferenser och föreställningar utan till sammanhang som ligger utanför den enskildes kontroll.

Ovanstående diskussion får ses som en första antydan i den riktningen.

Noter

¹ Monaderna är Leibniz lösning på det ontologiska substansproblemet, där han föreställer sig att vi alla utgör eller befinner oss i en sorts immateriella ballonger utan förmåga att nå utanför dessa.

² Denna tanke är jag självfallet inte ensam om utan den har utvecklats i olika riktningar av flera författare, till exempel Mary Douglas. Som jag kommer att framhålla nedan kommer jag emellertid i denna artikel inte att försöka positionera denna ansats gentemot övriga.

³ Foucault (1987).

⁴ Dock är den inte mer främmande än att den används av såväl Dag Österberg som Ottar Brox. Se Österberg (1975: 40–55) samt Brox (1991: 105–118.)

⁵ "En social handling, som även kan innefatta underlåtenhet att handla eller samtycka, kan vara orienterad mot andras tidigare, nuvarande eller i framtiden förväntade beteende...", Weber (1983, bd 1, s 16.)

⁶ För en genomgång av de grundläggande handlingsbegreppen i sociologin se Mohammadrafi Mahmoodian (1997).

⁷ I och med detta förs en mycket stor grupp sociala handlingar undan, den som kan beskrivas som "erbjudanden om samhandlingar" liksom naturligtvis "avvisanden av samhandlingserbjudanden". Diskussionen begränsar sig således till handlingar där sannolikheten för svars handlingar inte bara är hög, utan där det finns erkända och distinkta krav på en svarshandling.

⁸ Det är viktigt att göra klar en läsförväntning inför texten nedan. Mitt språkbruk har en anklag av den riktning som kallas *rational choice*, vilket dock inte betyder att jag gör anspråk på att arbeta inom denna riktning – till det saknar jag såväl förutsättningar som kunskaper. Likheten ligger i själva språkbruket som mycket lätt glider åt det hållet så snart man försöker diskutera handlingar på ett lite mer analytiskt sätt. Vissa distinkta skillnader kommer att framgå och påpekas nedan.

⁹ Jag är inte omedveten om det lätt antropomorfa i en diskussion som denna. Jag vill emellertid försvara sättet att skriva just som en kortform, som en ersättning för snårigare formuleringar.

¹⁰ Det som naturligtvis faller utanför denna karakteristik är handlingar baserade på rent sinnelagsetiska överväganden.

¹¹ Se till exempel Nigel Dodd (1994). Att det egentligen är mycket trasligare än så framgår i Viviana Zelizer (1994).

¹² I det Weberska handlingssystemet gäller detta för de värderationella, de emotionella och de traditionella handlingarna. En av poängerna med en *rational choice*-ansats

är möjligheten att se och analysera denna typ av handlingar som samtidigt intrinsikala och instrumentella, även till synes intrinsikalt grundade handlingar har en instrumentell sida.

¹³ Frågan om förtroende och tillit har vuxit inom sociologin de senaste 15 åren. Följande är blott ett urval av bidrag: Luhmann (1979), Barber (1983), Gambetta (1988), Giddens (1990), Misztal (1996).

¹⁴ Vad detta betyder i fråga om pengar se Burns (1997).

¹⁵ Detta har ju varit ett av de avgörande problemen med alla penningssystem. Senast, historiskt sett, gällde detta introduktionen av sedlar, där ju diskrepansen mellan det nominella värdet och värdebärandens egenvärde alltid är frapperande. Se t ex för genombrottet av en övergripande dollar Carruthers and Babb (1996).

¹⁶ Det är kring detta Diego Gambetta lägger sin formulering av förtroendeproblemet: "/Trust/ is a device for coping with the freedom of others" (Gambetta 1988:219).

¹⁷ I Asplund (1987), utreds en rad olika fall kring det jag här kallat nuhandling och nästa-handling. Sådana handlingar är vanliga och utan större konsekvenser *utanför* samhandlingssystem, ett snabbköp är ju exempelvis en oändlig mängd handlingserbjudanden som väntar på sina svarshandlingar. *Inom* ett samhandlingssystem får de däremot omfattande konsekvenser.

¹⁸ En påfallande sida av den moderna tillvaron är naturligtvis den enorma utvecklingen av såväl system som förväntningar om svarsberedskap från alla organisationer och individer i samhället. För ens egen del blir ju utsikterna att hålla sig undan försvinnande små. Ett enkelt exempel är ju de nya telefonerna där man kan se vem som har ringt, varför man inte längre kan låtsas inte ha hört signalen om man inte hör av sig: det vill säga mängden Akt1 ska i princip utlösa en lika stor mängd Akt2, i och med att de tekniska hindren för Akt1:s genomslag försvinner.

¹⁹ Se exempelvis Erik Ringmars avhandling om orsakerna till Sveriges inträde i trettioåriga kriget (Ringmar 1996).

²⁰ Hirschman (1970).

²¹ Det betyder inte nödvändigtvis att det ur ett längre tidsperspektiv, eller ur ett systemperspektiv, är den optimala responsen. "Acceptera" och "konfirmera" medför på sikt risken att systemet förlorar nödvändig information, och därigenom dynamik. Denna iakttagelse kan man finna redan hos Turgot, och utgör för honom underlag för en rad sociologiska reflektioner.

²² "Den 5 januari 1895 bildade soldater med påskruvade bajonetter fyrkant på den franska kadettskolans gård. Epåletter och gradbeteckningar slets av Dreyfus och hans värja bröts sönder. Utanför stod folk och skrek "Död åt juden". Så skickades han till Djävulsön." (Olsson 1975: 10–11).

²³ På denna punkt verkar det ju finnas ett överväldigande belägg inom socialpsykologisk och terapeutisk forskning. Jag avstår emellertid i detta sammanhang från att leta fram referenser angående detta.

²⁴ Jag tycker inte om dessa termer, eftersom de inte har någon sensiterande kapacitet, men för tillfället har jag inga andra termkandidater. För uttrycket *sensitizing concepts*, se Herbert Blumer (1954). En definitiv svaghet i dem är också att formuleringarna om "maximi-" respektive "minimiumfall" bara har att göra med det omedelbara kortsiktiga utfallet, inte med det långsiktiga, vilket naturligtvis gör själva beteckningarna oegentliga, termen maximiumfall syftar bara på den direkta svarshandlingen. Detta är inte den mest intressanta aspekten på dessa logiker varför en terminologi som tar fasta på logikernas andra egenskaper blir viktigt att komma fram till.

²⁵ Ur ett ekonomiskt perspektiv skulle man kalla en sådan logik *nyttomaximerande*. En sådan beteckning skulle emellertid dölja logikens speciella sociala egenskaper.

²⁶ Denna logik kan ekonomiskt på motsvarande sätt beskrivas som *kostnadsminimerande*. Men åter är det så att denna beteckning döljer en rad sociala egenskaper hos logiken.

²⁷ Det mest fruktansvärda exemplet på detta är kanske det sena trettiotalets Sovjet, skenrättegångarnas tid. Se exempelvis Rober Conquest (1989).

²⁸ Emellertid är det förundransvärt hur snabbt en sådan grupp kan förändras i maxilogisk riktning. Vilka mekanismer som därvid är i farten har jag nu ingen uppfattning om. För ett praktfullt exempel på detta se Irving Janis (1972), där han bland annat diskuterar Kennedy-administrationens beslutsprocess inför Grisbuksintermezzot. Kennedys stab hamnade inför detta beslut i en uppenbart maxilogisk situation, där mottagande och acceptans blev den enda godkända svarshandlingen och där information i andra riktningar undertrycktes.

²⁹ Se exempelvis Burns & Flam (1987).

³⁰ Weber (1983: Bd I, s. 147–149 och Bd III, s 58 ff).

³¹ "Economic man" är naturligtvis den mest välkända av dessa. Det är en konstruktion som knappast finns i den reella verkligheten men som hjälper oss att analysera den ekonomiska verkligheten. På samma sätt hjälper oss den Weberska idealtypen om legal ämbetsutövning oss att analysera byråkratier.

³² För diskussioner av detta se Roine Johansson (1992).

³³ Foucault (1987).

³⁴ De stora inventeringarna kring detta har ju gjorts av å ena sidan den antropologiska traditionen där olika folkgruppers handlingslogiker har synliggjorts, och å den andra sidan av historievetenskapen, särskilt kanske den typ

av historieforskning som brukar sammanfattas som Annales-skolan.

³⁵ Det betyder naturligtvis inte att de två logikerna ska betraktas som orsak till variationer i fråga om hierarkier. Det finns en rad andra faktorer som också spelar roll här. Men de utgör definitivt en betingelse för möjligheten att tillföra eller avföra hierarkier ur ett system.

³⁶ Se exempelvis Bengt-Åke Gustavssons kommande avhandling vid Sociologiska institutionen, Lunds universitet.

³⁷ Utom i speciella fall där värderingen av penningvärdet utgör själva transaktionen eller är en del av transaktionen. De mest utbredda transaktionerna av det slaget fanns i relationerna mellan öst och väst innan murens fall. Situationen då var ju att värdera tre olika valutor gentemot varandra – en marknadsnoterad västvaluta, dollar eller D-mark, en politiskt värderad valuta, östmark, zlotny eller rubel, samt marknadsvärderingen av denna senare valuta.

³⁸ Känsligheten härvidlag är dock ganska stor. Det är ju detta som utmärker vad man brukar kalla ekonomins "grå" sektor.

³⁹ För en utförligare diskussion se Eriksson (1995).

⁴⁰ Se Fridjonsdottir (1987).

⁴¹ Möjligen, eftersom jag inte kan bedöma det, var Sven Grassman ett motsvarande exempel inom svensk nationalekonomi.

⁴² Samtidigt utgör sekten ett reellt teoretiskt problem i så måtto att många sekter kombinerar maxilogiken med en vägran att släppa ifrån sig medlemmar, de tillåter med andra ord inte exit som val, och en rimlig fråga är naturligtvis varför.

⁴³ Om sekten är det paradigmatiske exemplet på ett maxilogiskt system finns det en sorts paradox inbyggd här. Sekten har svårigheter att upprätta konventioner och kontroll av en stor mängd personer, men har samtidigt ambitionen att kontrollera en större mängd handlingar, det vill säga aktörernas hela livsmönster, än vad ett minilogiskt system i regel har.

⁴⁴ Dessa frågor hör naturligtvis till de gängse inom demokratiteoretisk diskussion. En intressant empirisk diskussion av detta, som kan formuleras utifrån våra två logiker finns i Robert D. Putnam (1996..

⁴⁵ Relevant litteratur inom denna kategori är exempelvis skildringarna av det gamla sovjetsystemet, dvs Koestler, Viktor Serge m fl. En för svenska förhållanden relevant skrift är Torbjörn Säfve (1971).

⁴⁶ Det här är ju också en av de klassiska problemställningarna inom demokratiteoretisk diskussion: har man

med odemokratiska medel rätt att göra sig av med demokratin dödgrävare. Denna diskussion nådde naturligtvis sin kulmen i diskussionen av den europeiska mellankrigstiden, se till exempel Herbert Tingsten (1971) och Alf Ross (1968).

⁴⁷ Och genomför därmed en sorts svag form av likvidering, som om så behövs kan förklaras vara något annat. Den svenska diskussionen om de nationalistiska sekterna är delvis av denna karaktär.

⁴⁸ Exemplet kommet från Göran Rosenberg (1996).

⁴⁹ Dagens Nyheter 21 september 1997.

Litteratur

Asplund, J. (1987) *Om hälsningsceremonier, mikro-makt och asocial pratsamhet*, Göteborg: Korpen.

Barber, B. (1983) *The Logic and Limits of Trust*. New Brunswick, N.J.:Rutgers U.P.

Blumer, H. (1954) "What is wrong with social theory?" *American Sociological Review*, vol. XIX.

Brox, O. (1991) *Praktisk samfunnsvitenskap*. Oslo: Universitetsforlaget.

Burns, T.R. & Flam, H. (1987) *The Shaping of Social organization: Social Role System Theory and Its Applications*. London: Sage.

Burns, T.R. (1997) "The Mysteries of Money: The Sociology of Monetary Systems, their Dynamics and Failures" s. 75-138 i Mongardini, Carlo (ed) *Money in Modern Culture*, Rome: Bulzoni editore.

Carruthers, B. & Babb, S. (1996) "The Color of Money and the Nature of Value: Greenbacks and Gold in Postbellum America", *American Journal of Sociology* 101(6): 1556-1592.

Conquest, R. (1989) *Stalin och mordet på Kirov*. Stockholm: Prisma.

Dodd, N. (1994) *The Sociology of Money. Economics, Reason & Contemporary Society*. Oxford: Polity.

Eriksson, B. (1995) "Vetenskapens framträdelseformer. En teoretisk skiss," *Vest* 8(1), 17-49

Fridjonsdottir, K. (red) (1987) *Om Svensk Sociologi. Historia, Problem och Perspektiv*. Stockholm: Carlsons.

Foucault, M. (1987) *Övervakning och straff. Fängelsens födelse*. Lund: Arkiv.

Gambetta, D. (1988) "Can we trust Trust?" s 213-237 i Gambetta, D. (red.) *Trust. Making and Breaking Cooperative Relations*, Oxford: Basil Blackwell,.

Gambetta, D. (ed) (1988) *Trust. Making and Breaking Cooperative Relations*, Oxford: Basil Blackwell.

Giddens, A. (1990) *The Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity Press.

Gustavsson, B-Å. (1998) *Organisering som konst – en studie kring organisationell förändring i text, retorik och mening*. Sociologiska institutionen Lunds Universitet (kommande avhandling).

Hirschman, A. (1970) *Exit, Voice, and Loyalty. Responses to Decline in Firms, Organizations and States*. Cam-

bridge, Mass.: Harvard University Press

Janis, I. (1972) *Victims of Groupthink. A Psychological Study of Foreign-policy Decisions and Fiascoes*. Boston: Houghton Mifflin

Johansson, R. (1992) *Vid byråkratins gränser. Om handlingsfrihetens organisatoriska begränsningar i klientrelaterat arbete*. Lund: Arkiv avhandlingsserie 39.

Luhmann, N. (1979) *Trust and Power*. Chichester: J. Wiley.

Mahmoodian, M. (1997) *Social Action: Variation, Dimensions and Dilemmas*. Uppsala: Uppsala universitet, Sociologiska institutionen (Diss).

Misztal, B. (1996) *Trust in modern Societies. The Search for the Bases of Social Order*. Oxford: Polity Press.

Olsson, J-O. (1975) *20 århundradet. I 1900-1910*. Malmö: Forsberg

Putnam, R. (1996) *Den fungerande demokratin. Medborgarandans rötter i Italien*. Stockholm: SNS.

Ringmar, E. (1996) *Identity, Interest and Action: A Cultural Explanation of Sweden's Intervention in the Thirty Years War*. Cambridge: Cambridge University Press.

Rosenberg, G. (1996) *Det förlorade landet*. Stockholm: Bonniers.

Ross, Alf (1968) *Varför demokrati?* Stockholm: Tiden.

Säfve, T. (1971) *Rebellerna i Sverige. Dokumentation, kritik, vision*, Uddevalla: Författarförlaget.

Tingsten, H. (1971) *Demokratin problem*. Stockholm: Aldus/Bonnier.

Weber, M. (1983) *Ekonomi och samhälle*. Uppsala: Argus.

Zelizer, V. (1994) *The Social Meaning of Money. Pin money, Paychecks, Poor Relief & other Currencies*. New York: Basic books.

Österberg, D. (1975) *Essays in samfunnsteori*. Oslo: Pax.

ABSTRACT

Actions and Outcomes. A Discussion of Two Logics of Co-action.

BJÖRN ERIKSSON

The article takes its point of departure from the three answers Other may give to Ego's acts. Other may receive Ego's act, and by that continue to accept Ego as an actor in the system. Or Other can demand an alternative act, which includes an acceptance of Ego as a continuous actor. Or, Other can reject the act of Ego, and by that also Ego as an actor. Ego is supposed to prefer Other's reception of his act to a demand of an alternative and prefer the demand of an alternative to rejection. In systems of co-action these three answers can be constituted as two different logics of action outcome. The first logic can be looked upon as "profit maximizing", the second as "cost minimizing" – even if these metaphors rather conceals the different social characteristics of the logics. A profit maximizing logic only accepts the reception of acts and equates demands for alternative acts with rejection of acts and actors. A cost minimizing logic avoids the rejection of acts and actors and equates by that the reception of acts with demands for alternative acts. The article concludes with some discussion of the analytical strength of these logics as theoretical instruments.

RECENSION

Per Lindquist (1997): Det klyvbara ämnet. Diskursiva ordningar i svensk kärnkraftspolitik 1972–1980. Lund Dissertations in Sociology 18.

Det første svenske atomkraftværk blev åbnet i 1972, og der er i dag 12 atomkraftreaktorer i drift i Sverige. 1972 er også startåret for Per Lindquists analyse af den svenske Rigsdags kernekraftdebat. I 1972 tog debatten en pludselig vending, fordi der for første gang kom en artikuleret kritik af kernekraften i den svenske rigsdag. Den blev formuleret af Centerpartiets Birgitta Hambraeus, som omkring 1972 blev overbevist om farerne ved atomkraften. Ikke så meget selve energifremstillingen, men derimod affaldsproblemet. Hambraeus mente at det var dybt umoralsk at overlade atomkraftens uløste affaldsproblem til kommende generationer (s. 108). Slutåret for analysen er 1980, dvs. umiddelbart efter folkeafstemingen om hvorvidt der skulle ske en afvikling af atomkraftværkerne i Sverige. Det er altså en velvalgt periode, som denne afhandling beskæftiger sig med. Perioden er afgrænset af to markante begivenheder i kernekraftens historie, og det er også en interessant og meget dramatisk periode, både fordi kritikken af atomkraften vokser sig stærkere og stærkere, og fordi atomkraftpolitikken kommer til at spille en afgørende rolle for magtfordelingen i Rigsdagen.

Det er de officielle papirer i forbindelse med behandlingen af kernekraftsspørgsmålet, der er genstandsfeltet for Per Lindquists afhandling. Der er tale om en tekstanalyse af rigsdagsdebatter, udredninger, motioner, propositioner og lignede dokumenter. Vi befinder os ikke på det almene debatniveau, men på de politiske beslutningstageres niveau. Her hvor beslutningerne (i hvert fald formelt) om den svenske kernekraft bliver taget. Det centrale teoretiske begreb er diskursive ordninger, dvs. systemer af diskurser, der er ordnet som en dominerende og flere konkurrerende diskurser. Disse diskursive ordninger er temaer i den politiske debat, men de er mere end det. Det er sammenhængende, indbyrdes afhængige diskurser, der forstærker hinanden. Derved kommer diskurserne til at leve deres eget liv. De bliver – og det er afhandlingens centrale argument – til selvrefererende, autopoetiske systemer, der frit fra ydre påvirkninger indgår i komplekse spiralformede bevægelser, men hvor den endelige sigte hele tiden for politikerne er at bevare den politiske magt gennem at tilpasse, indoptage eller omtolke modstandernes argumenter. Fokus er ikke på hvad som er sket i den svenske kernekrafts historie, men derimod er det en analyse af de ideologier og argumentationer, som er kommet til udtryk i det officielle Sveri-

ges diskussioner om kernekraft.

Afhandlingen er struktureret klassisk i den forstand at Per Lindquist først gennemgår det teoretiske grundlag for analysen og derefter analyser det omfattende empiriske materiale. Den empiriske analyse gennemføres i to dele, nemlig dels som en kronologisk gennemgang af atomkraftdebatten i Rigsdagen, dels som en analyse af de diskursive ordninger, som strukturer og udvikler debatten. Den kronologiske gennemgang af de otte års debat er tæt sammenskrevet på ca 200 sider. Det er tale om en detaljeret, nærmest minutøs gennemgang, hvor de forskellige partiers ytringer, lovgivning og parlamentariske motioner og udredninger refereres. I følge Per Lindquist kan denne fremstilling tolkes som en bog i bogen (den kan "för den almänt vetgirige läsas separat", s 22), og det kan da også i høj grad diskuteres, hvorvidt denne detaljerede fremstilling overhovedet er nødvendig for selve den sociologiske analyse. Den detaljerede gennemgang danner datagrundlaget for afhandlingens anden empiriske del, der består af en omhyggelig analyse af fire forskellige diskursive ordninger. Den del er altså den egentlige analytiske, og den er noget kortere (ca. 130 sider). Afhandlingen afsluttes med et teoretisk udblik, med en kommentar om sociologiens særlige rolle som kritik af magten og som afslørende og kritisk faktor i samfundet.

Teoretisk tager Per Lindquist udgangspunkt i Habermas's ideelle kommunikationsmodel, men omtolker den i systemteoretisk perspektiv. Her præsenteres vi for en dristig analyse eller sammenkobling (s 50), idet Per Lindquist antager at "specifika utsnitt av livsvärden under trycket av den politiska argumentationens instrumentalisering, genom beslöjade former av strategiskt handlande, kommer at *immuniseras* gentemot den kommunikative handlingens gitlighetskrav". "Dessa utsnitt av livsvärden kommer at utvecklas till självständiggjorta, i Luhmannns mening auto-poetiska politiska subsystem" (s 56) Anderledes og mere direkte udtrykt: Den måde man argumenterer på i den svenske Rigsdag repræsenterer ikke en rationel kommunikation i den habermaske forstand. Den er i stedet præget af sin egen logik, som ikke er knyttet til den rationelle kommunikations gyldighedskrav, men som kredser om en logik, der handler om strategisk tænken med henblik på at opnå politisk magt.

Per Lindquists tese er, at rigsdagsdebatterne er struktureret i diskursive ordninger bestående af en dominerende og flere konkurrerende diskurser. En diskursiv ordning er en struktureret meningssammenhæng. Den dominerende diskurs i en periode er den, som benyttes af de, der har den politiske magt, dvs regeringsmagten. Diskurserne polariseres ikke så meget på grund af argumenternes faktiske indhold, men på grund af deres intention. Der er en interesse i at opretholde og styrke en bestemt diskurs og at udnytte eller bekæmpe andre diskurser. På den måde reagerer

man på og udnytter andre diskurser og eftersom magten er binær – regeringsmagt eller ikke – vil den diskursive ordning også være binær. Der kan altså være mange forskellige konkurrerende diskurser og de kan stå i et komplekst forhold til hinanden, men de er indlejret i en binær struktur. Selve operationaliseringen af hvad der er en dominerende diskurs sker ud fra Näringsutskottets betænkninger. Temaet i en dominerende eller for den sags skyld den konkurrerende diskurs kan skifte. Det er netop dette, der er ideen om diskursive ordninger som autopoetiske systemer.

Denne definition af dominerende diskurs indebærer også, at der må ske en opdeling af analysen således at den diskursive ordning brydes når regeringsmagten skifter. Selve analysen er derfor opdelt i flere perioder. Per Lindquist fastlægger fire forskellige typer af diskursive ordninger. De benævnes ”vækst og økologi”, ”den politiske dimension”, ”udbygning eller afvikling” og ”magten at definere”. Inden for hver diskursive ordning er der i den analyserede periode adskillige dominerende diskurser og adskillige konkurrerende diskurser. I alt er der omkring 20 forskellige diskursive temaer om atomkraft. Der tegnes altså et meget kompleks billede, og det bliver ikke mindre kompleks af at den samme diskurs i en periode kan være dominerende og i en anden være konkurrerende idet placeringen skifter med regeringsmagten. Det overordnede resultat bliver derfor en meget høj grad af kompleksitet. Med en anden analyseform havde man måske kunne have nået en større grad af klarhed. Man kunne fx. have undersøgt om de fire diskursive ordninger er forbundet på en eller anden måde i fx. hegemoniske diskurser. Derved havde man også fået forståelse for at uanset diskursernes indhold har det jo vist sig, at kritikken af den svenske atomkraftspolitik ikke har medført at et værk er blevet lukket.

Dette peger også på et andet problem i diskursanalysen, nemlig at diskurserne ikke forholdes til den verden der eksisterer uden for Rigsdagen. Der kan fx. ikke være tvivl om at selve opførelsen af atomkraftværker skaber nogle økonomiske og politiske interesser, men sådanne forhold får ikke plads i en analyse, der udelukkende fungerer på det diskursive niveau.

Afhandlingen fremtræder som meget empiritung. Den kronologiske gennemgang er allerede nævnt, men også i den analytiske del er der meget empiri og kun få analyser. Man kan endvidere indvende, at der er meget lang vej fra Habermas' og Luhmanns komplekse samfundsteorier til en forholdsvis jordnær analyse af udsagn i den svenske Rigsdag. Teorierne anvendes som hypoteser og den empiriske analyse viser at Luhmanns teori giver den mest dækkende beskrivelse, men det er meget forenklet at operationalisere disse store almene samfundsteorier i så simple termer.

Ydermere kan man diskutere om analysen sker helt korrekt ved hjælp af Luhmannske principper. I Per Lindquists analyse bliver kommunikationen begrænset til en meddelelshandling. Denne begrænsede analyse indebærer at en fremstilling

bliver knyttet til en handlings- og personfikseret fremstilling og man underspiller dermed det kommunikative forløbs kompleksitet. Ved at reducere kommunikationen til handling reducerer man den i sidste instans til den handlendes intentioner. Og det er netop det, der sker, når Per Lindquist argumenterer for intentionalitet og strategiske spil. Derved brydes med en Luhmannsk opfattelse. Hos Luhmann vil kommunikation og individ snarere opfattes om uafhængige, men strukturelt koblede.

Afhandlingens styrke er derfor den meget grundige empiriske analyse. Man får meget at vide om hvorledes Rigsdagen har diskuteret atomkraftspørgsmålet. Men analysen forbliver relativt ufordøjet, fordi Per Lindquist ikke har et teoretisk apparat, der kan virke opsamlende på det meget komplekse billede, han får tegnet. Afhandlingen har en vigtig kritisk pointe – at debatterne i Rigsdagen ikke foregår rationelt, men er præget af strategier og magtkampe – men dette resultat kan næppe være overraskende. Afhandlingens overordnede empiriske resultat er at debatten om atomkraft er yderst kompleks og har mange og meget forskelligartede temaer. På den måde kan afhandlingen bruges til at advare mod forhastede konklusioner og forsimplede analyser af hvorledes atomkraftdebatten, og med den mange andre politiske debatter, udfolder sig.

PETER GUNDELACH
Fakultetsopponent
Københavns universitet

RECENSION

Kerstin Jacobsson (1997): Så gott som demokrati. Om demokratifrågan i EU-debatten. Umeå: Boréa Bokförlag

I nordisk sammenhæng er diskursanalyse en forholdsvis ny gren inden for samfundsvidenskaberne. I årtier er det blevet overladt til retorikken, semiotikken eller linkvistikken, at studere sprogbrug og de dertil hørende repræsentations- og tolkningsprocesser.

Måske er det en følge af den betydning velfærdsstaterne har fået i de nordiske lande, at samfundsvidenskaberne har haft stadigt sværere ved at se ud over de statslige apparater og den stabilt institutionaliserede adfærd, og opdage fænomener, der ikke er af samme evidente karakter og ikke har samme politiske interesse. I det mindste er det karakteristisk for mainstream sociologi og statskundskab, at de i årtier ikke har ønsket - eller evnet - at gå bag om den hierarkiserede, målrettede og stabiliserede adfærd, for at anskue, hvordan idealer og diskurser dannes, eller for at analysere de processer, hvorigennem meningsdannelse opbygges, identiteter formes og virkelighedsforståelser etableres.

Den nordiske samfundsvidenskab har gjort sig internationalt kendt for studier af institutioner og organisatoriske processer. Alligevel er det et udtryk for, hvor uudviklet denne gren af samfundsvidenskaberne er, at den – endnu ikke – har formået systematisk at integrere studiet af meningsdannelsesprocesser - eller af, hvordan diskursiviseringsprocesser er til forudsætning for eller foregår parallelt med institutionaliserings- og organiseringsprocesser.

I de seneste år er der blandt yngre nordiske forskere opstået en interesse for sprogteorier og for at anvende disse i empirisk orienterede studier. Den ”linkvistiske drejning”, der i snart 30 år har kendetegnet fransk såvel som dele af den tyske og den anglo-saksiske forskning, er begyndt at finde fodfæste i Norden. Foreløbigt er resultaterne især kommet til udtryk i hovedopgaver og doktorafhandlinger. Blandt de etablerede forskere og de offentligt finansierede forskningsprogrammer er konservatismen stor. Her hersker stadig en udbredt skepsis og en afventende holdning. Kerstin Jacobssons afhandling ”Så gott som demokrati – om demokratifrågan i EU-debatten” (udgivet på Boréa Bokförlag, Umeå, 1997), er et af de bedre eksempler på, hvordan yngre forskere med stor energi og spændende resultater søger at anvende sprogteorier og diskursanalytik på et empirisk kildemateriale¹. Den er også et af de bedre eksempler på, hvilke metodiske og analytiske problemer, der

opstår når sprogteorier anvendes i samfundsvidenskabelig sammenhæng.

Formålet med Kerstin Jacobssons (KJ) afhandling er, at kortlægge forandringer i forståelsen af og tænkningen om demokrati i Sverige i perioden fra 1988-94, - i årene fra, at den svenske Rigsdag beslutter at søge om svensk optagelse i EG 1987/88 og til optagelsen i EU i 1994. Afhandlingens genstand er de forestillinger om demokrati, som i perioden kom til udtryk i offentlige tryk fra regering og Rigsdag og som omhandler integrationen i EG/EU, samt den debat, der i samme periode og om samme forhold foregik i tre svenske aviser: Arbetet, Svenska Dagbladet og Dagens Nyheter.

Afhandlingen bygger på tre grundpostulater:

- (1) Forestillinger om demokrati er et socialt fænomen. Demokratiforestillingen er en genstand med egen historie og med egen sproglig og institutionel eksistens – uafhængig af analytikerens – videnskabskvindens – analytiske redskaber og intentioner; og uafhængigt af det enkelte individs og det enkelte kollektivs sociale formåen og interesser.
- (2) Demokratibegrebet er mangetydigt. Der er tale om et ”essentially contested concept”, hvis mangetydighed gør det åbent for fortolkning og fortolkningskamp, men hvis mangetydighed også udgør forudsætningen for, at begrebet kan blive politisk omtvistet; kan give anledning til konflikt mellem politiske aktører om dets tolkning og definition.
- (3) Demokratibegrebet har en særlig placering i den politiske kultur i Sverige. KJ påstår, at der her kan indkredses en konventionelt accepteret, autoritativt vedtaget, politisk anvendt forståelse af demokrati, der ikke alene tager udgangspunkt i Grundloven og den dertil knyttede forfatningslære, men også har fundet udbredelse til hverdagssproget og samtidig ligger til grund for regeringens og Rigsdagens politik og derigennem finder implementering i konkret sagspolitik.

På den måde betragter KJ forestillingen om demokrati som en selvstændig genstand for et metodisk tilrettelagt studie; men også som et omdrejningspunkt for sociale eller politiske konflikter med vigtige samfundsmæssige konsekvenser. Det er kampen om definitionen af demokrati, der gør det interessant for en samfundsvidenskabelig analyse, men det er også begrebets mangetydighed, og det forhold, at det udgør et kernebegreb til beskrivelse af det politiske system i Sverige og til den nationale identitet, der gør det centralt i den politiske interessekamp.

Diskursanalytik

Med diskurs forstår KJ, et system af udsagn, hvori begreber hænger sammen på en bestemt måde. Hun skelner mellem en analyse af begreber, dvs. det tankemæssige indhold, eller de forestillinger, som ligger i ordet demokrati; og de regler (sprogbrugsregler), der sætter dette begreb i bestemte relationer, eller i semantisk kontekst, til andre begreber, f.eks. begreberne suverænitæt og national selvstændighed. Det er begrebets indhold (forestillingerne) og dets relationer til andre begreber, der står centralt. Diskursanalysen studerer forandringer på begge dimensioner: på indhold og på sprogbrugsregler.

Men ikke alene det. KJ sonderer tillige mellem det diskursive og det ikke-diskursive. Hun skelner mellem diskursen og dens samtidshistoriske kontekst; samt diskursen og dens institutionelle rammer. I afhandlingen kaldes konteksten de samtidshistoriske forudsætninger for diskursens udvikling og beskrives meget bredt - både som økonomiens globalisering og politikens europæisering, men også som udviklingen i regeringskonstellationer, parlamentariske koalitionsforhold og andre forhold, der alene angår det politiske system i Sverige.

Hvor den historiske kontekst er beskrevet meget bredt og i kronologiske forløb, er de institutionelle rammer upræcist afgrænset. I et vist mål tages det for givet, at den politiske debat om demokrati er en elitedebat - uden at det præciseres hvad der menes hermed. Ligeså påstås det, at den europæiske integration sker gennem - i hovedsagen - uformelle og inkrementelle processer, der lægger vægt på netværksdannelser og forhandlet suverænitæt - uden at der gives noget selvstændigt belæg herfor.

Selvom det således kan diskuteres, hvor godt det lykkes KJ, at forbinde diskursanalysen med en beskrivelse af de ikke-diskursive aspekter, så er selve ambitionen om at gøre det, og måden hvorpå det gøres, lovende. KJ skaber en analysestrategi, hvor hun kombinerer, hvad den franske sociolog Pierre Bourdieu kalder en sociologisk eller historisk-kontekstuel tilgang, med en begrebshistorisk tilgang i den forstand som tyskeren Reinhart Koselleck har anskueliggjort i flere centrale værker inden for nyere diskursanalyse. På den måde søger KJ, at tilføre diskursanalysen et *forstående* (Verstehen) såvel som et *forklarende* (Verklärung) element. I den "forstående" analyse afdækker hun ureflekterede tankemønstre, udtalte argumenter og antagelser, med det formål, at kunne aflæse hvilke forestillinger om demokrati, der konstrueres i den politiske debat. I den "forklarende" del, beskriver hun, hvorfor diskurser ændres og hvilke mulighedsbetingelser der er til stede herfor i den angivne periode. Hun bidrager hermed til at gøre diskursanalysen til en empirisk orienteret og metodisk underbygget *analytik*.

Den demokratiske skizofreni

KJ viser, at den politisk anvendte forestilling om demokrati blev forandret i forbindelse med Sveriges optagelse i EG og EU. Og endda i en retning, som på visse måder bragte den på afstand af den forestilling om demokrati, som ligger i den svenske grundlov, revurderet så sent som 1974.

KJ formulerer forandringen således: "Den vigtigste forandringen som kommer fram i EU-debattens behandling av demokratifrågan är, i min tolkning, en *förskjutning i demokratidiskursen från procedur till resultat*. Det är dels fråga om en emfasförskjutning, dels en förskjutning i innebörd, båda nära knutna till varandra" (p 270 – forfatterens egen kursiv).

Det er et vigtigt resultat. Det viser, at det formelle eller procedurale demokratibegreb undergik forandringer i forbindelse med regeringens og Rigsdagens begrundelser og argumenter for optagelse i EG. I det mindste er det sådan i Sverige, hvor regering, men også Rigsdag, ligesom skribenter i de tre vigtige dagblade, gradvis forskød definitionen af demokrati - fra at fremhæve "procedurerna för det kollektiva beslutsfattandet: *på vilket sätt och under vilka betingelser kollektivt bindande regler utformas*" (p 273 – forfatterens egen kursiv); til at resultatet af politiske beslutninger blev sat i fokus. "Det innebär att demokratin tenderar att definieras i förhållande till det man vill tjäna: demokratin blir en fråga om *möjligheten att förverkliga praktisk politik*" (p 279 – forfatterens egen kursiv) fremfor at træffe beslutninger på en bestemt, forudgiven, formaliseret måde.

Denne forskydning fra et proceduralt til resultatorienteret demokratisyn viser sig i yderligere to forskydninger. Først derved, at formalia - procedurere for en demokratisk beslutning - blev nedtonet mens de reelle konsekvenser af beslutninger blev fremhævet. "Att hålla på former utan att beakta konsekvenserna blir uttryck för meningslös – och ansvarlös – legalism" (p 281). "Det formella blev det betydelselösa, "det fiktiva" i förhållande til "det verkliga" (p 280). Dernæst derved, at formalia blev sat i relation til "det informelle". "Den reella inflytandet kan nås såväl genom föreskrivna former, som informellt på annan väg. Inflytande i praktiken kan ske genom en mångfald kanaler ock kan dessutom ofta bli effektivare ju mer informellt det utövas" (p 281).

KJ betegner den samlede udvikling som en forandring fra et proceduralt (formelt orienteret) i retning af et substantielt (indholdsorienteret) demokratisyn. Hun påstår, at forandringen i sig selv indebærer, at der opstår en "afstand" mellem det som gælder formelt – eller fremgår af grundlov og forfatningslæren – og det som gælder i praktikken – i regeringens og Rigsdagens egne argumenter for hvad der er betydningsfuldt. Uden at KJ selv anvender metaforen, kan det påstås, at der opstår en "skizofreni" i definitionen på demokrati - en spaltning i udlægningen af, hvad

der er demokrati, hvad der udgør en demokratisk beslutning eller en demokratisk legitim måde at gøre sin indflydelse gældende på.

Ud fra KJ's studie kan det ikke afgøres, hvorvidt denne skizofreni alene er opstået i forbindelse med debatten om optagelse i EG eller om den er mere generel – dvs, knyttet til mere omfattende forandringer i det svenske samfund og eventuelt i svenskernes syn på demokrati. Alligevel er konklusionen fra KJ's afhandling vigtigere end det umiddelbart måtte fremstå. Hvis det er korrekt, at forestillingen om demokrati udgør et kernebegreb til beskrivelse af det politiske system og af den nationale identitet – hvilket forekommer troværdigt i det svenske tilfælde og vel også for de to andre nordiske lande Norge og Danmark – så er det ikke småting, der er på spil med den demokratiske skizofreni. Det er i første hånd de regerende partier og politikeres forståelse af, hvilke spilleregler de er forpligtigede til at følge, når de træffer beslutninger - på vegne af den svenske borger, men også med umiddelbare og betydningsfulde konsekvenser for den enkelte borger. Det er i anden hånd, selve det svenske samfunds selvforståelse, eller svenskernes forestilling om, hvad det er for et samfund de tilhører og føler sig forpligtiget overfor. Det er endelig den retsrealistiske fortolkningslære, der i Norden har domineret siden 1950'erne og her været repræsenteret ved statsretlige eksperter som Herbert Tingsten og Alf Ross, der er blevet udsat for en officiel – politisk vedtaget - omtolkning. Med andre ord: hvis der sker forandringer i forestillingen om demokrati, er grundlæggende betingelser for samfundets måde at fungere på, men også for dets legitimitet, under forandring

Fem udfordringer.

På den baggrund er det klart, at diskursanalysen med KJ's afhandling har vist sig i stand til at yde et vigtigt bidrag til svensk samtidsdiagnose. KJ viser, at optagelsen i EU har betydet forandringer i den autoritativt vedtagne og politisk anvendte forståelse af demokrati. Og at der er skabt en "afstand" mellem den konventionelt accepterede forståelse af demokrati og den forestilling om demokrati som partier og regering har udviklet til begrundelse for optagelse i EU.

Afhandlingen viser dog også, hvilke udfordringer diskursanalysen står overfor, hvis den skal kunne løfte den opgave, at blive en integreret del af en institutionel teori om samfundsmæssig forandring. Ligesom alle bedre forskningsresultater peger KJ's afhandling på egne svagheder. Den åbner for en yderligere forfinelse af den anvendte analysestrategi.

Jeg skal pege på fem udfordringer. Alle gælder for KJ's afhandling specifikt, ligesom for diskursanalysen generelt – i det mindste i den udformning som diskursanalysen efterhånden har antaget i de nordiske lande.

Første udfordring: Forestillinger er ikke evidente genstande. I egenskab af sociale fænomener skal de opdages eller afdækkes før de kan gøres til genstand for studie. Forestillingen må afsløre sig som fænomen for at analytikeren kan komme på tilstrækkelig afstand til at kunne indse dens eksistens og studere den som historisk-konkret genstand. At finde paradokser er den måde som KJ kommer på afstand af det selvfølgelige, det konventionelt vedtagne, og dermed får mulighed for at se det konventionelle som historisk-kontekstuel.

I læsningen af af EG debatten "finder" KJ tre paradokser. Hun kan "afsløre", at den svenske regering og Rigsdag i offentlige tryk og udredninger vikler sig ind i mindst tre paradokser. Paradokserne er: - at EU er demokratisk, men ikke noget demokrati; at politikken flytter (til EG), men demokratiet bliver stående (i Sverige); at Sverige afgiver suveræniteten, men vedbliver at være suverænt. Efter KJ's mening afslører paradokserne, at en eksisterende forestilling om demokrati er under forandring.

For KJ er paradokserne et symptom. Et symptom på, at der i debatten om EG foregår en kamp om definition af demokratibegrebet. Men også på, at der *er* en forestilling om demokrati; at en forestilling *eksisterer* og endda på en sådan måde, at den kan beskadiges, kan geråde i uorden. Paradokserne afslører, at der eksisterer et system af udsagn, der internt hænger sammen på en sådan – systematisk – måde, at selve systematikken kan komme i uorden – og paradokser opstå.

KJ gør på denne måde paradokser til et redskab; et stykke værktøj, der kan anvendes til at afsløre eksistensen af en forestilling og gøre den til genstand for analyse. Paradokser er symptomer på en forestilling, men ikke forestillingen selv. Forestillingen selv skal først opdages, før den kan rekonstrueres. At finde paradokser – eller at læse sig frem til symptomer – er den måde KJ kommer på afstand af det konventionelt vedtagne, det socialt selvfølgelige, og får mulighed for at se det konventionelle som et socialt fænomen – som noget historisk-kontekstuel. Hvorvidt der findes en metode til at afsløre det konventionelle; hvorvidt der findes en strategi for symptomallæsning, beskæftiger KJ sig ikke med. Hun afslører ikke, hvordan hun i første instans opdager paradokserne.

Her er den første udfordring: hvordan gøre det muligt – systematisk og metodisk – at finde symptomer på konventioner eller forestillinger? Diskursanalysen har gradvist udviklet metoder til at studere forestillinger, men endnu ikke til, hvordan at afsløre forestillingernes eksistens. Kan en sådan metode udvikles – til at bryde det konventionelles selvfølgelighed, til at åbenbare forestillingernes sociale eksistens?

Anden udfordring: Forandring kan ikke iagttages objektivt. For at konstatere forandring, må der konstrueres visse – analytiske – forudsætninger, som har

indflydelse på, hvad der herefter kan postuleres har forandret sig.

KJ konstruerer selv en række forudsætninger for at konstatere forandring i den demokratiske forestilling. Hun etablerer - ved selvvalg - en tidshorison. Hun beskriver argumenter, der officielt blev fremført i forbindelse med grundlovsreformen i 1974. Herved sætter hun et fixpunkt; et såkaldt t-o. Dernæst beskriver hun de officielle argumenter fremført i perioden 1988/94. Herved etablerer hun et forandringspunkt; et såkaldt t-n. Mellem de to måler hun en forskel. Forandring identificeres som forskel i demokratiforestillingens indhold mellem t-o (fixpunkt) og t-n (forandringspunkt). Forandring bliver lig med forskellen mellem de to punkter.

KJ gør på denne måde påstanden om forandring afhængig af to ting - af valg af t-o og t-n; og af, hvordan hun vælger, at beskrive den demokratiske forestilling i t-o og i t-n. Begge valg har indflydelse på konklusionen. Det er analysestrategien, der - i et vist mål - bestemmer konklusionen. Den afgør, hvori forandringen består. Men mere end det. Den fastlægger tillige, at forandring alene kan forstås endimensionelt - som en simpel forskel mellem et fixpunkt og et forandringspunkt. Herved lægges det fast, at forandring er identisk med en bevægelse væk fra noget; kun kan bestå i en forskel mellem noget allerede fuldt ud etableret (den demokratiske forestilling) og noget der kommer til at stå i forskel til, eventuelt skaber paradokser for og dermed uorden i denne.

Her er den anden udfordring: hvordan kan forandring studeres som andet end en simpel forskel mellem to selvvalgte punkter og som en endimensionel forskel mellem noget fuldt udfoldet og en bevægelse væk herfra? M.a.o.: hvordan studere udviklingsforløb, fremfor simpel forandring? Hidtil har diskursanalysen ikke formået at skabe metoder til at studere processer for meningsdannelse (udvikling), kun til at identificere forskel (forandring). Forskellen mellem den simple forandringsanalyse og den udvidede udviklingsanalyse er betydelig. Der er væsentlig forskel på, at identificere forskel mellem to selvvalgte - statiske - punkter og at rekonstruere udviklingsforløb - en dynamisk proces, hvorigennem mening dannes. Studiet af udvikling kræver metoder til at rekonstruere dynamik; til at identificere de processer og de mekanismer, hvorved forestillinger bevæges - enten i retning af forandring (væk fra en eksisterende forestilling), eller i retning af tilblivelse (i retning af en ny forestilling).

Tredie udfordring: Forestillinger er ikke diskurser. Forestillinger består i den mening, som tillægges et bestemt sæt af termer og begreber. Forestillinger har med indholdet at gøre. Det samme har diskurser. Men mens diskurser indbefatter forestillinger, udgør de også noget mere. De tilfører forestillinger sprogbrugsregler - regler for, hvordan at anvende og ændre (eller danne) forestillinger. Diskurser er

noget mere end forestillinger. De består i en eller flere forestillinger og de regler, der afgør hvem der kan italesætte forestillinger, og hvilke fordringer diskursen selv sætter for den rigtige, den troværdige og den sande argumentation. Diskurser sætter regler for italesættelse af forestillinger og stiller fordringer til, hvem der kan italesætte hvilke forestillinger på hvilken måde.

I afhandlingen foretager KJ en analyse af den demokratiske forestilling. Hovedvægten ligger på analyse af indholdet i demokratibegrebet – det er demokratibegrebets historie fra 1984 til 1994, der står i centrum. I den teoretiske del af afhandlingerne fremhæves det, at diskurser bør studeres på to planer: på indhold (forestillinger) og på sprogbrugsregler (socio-logisk). Den sidste analyseres kun glimtvis, eller slet ikke. KJ er åbenlyst mere influeret af Reinhart Koselleck (og den begrebs-historiske analyse), end af den Michel Foucault (og diskursanalysen).

Her er den tredje udfordring: hvordan kan indholdsanalysen (begrebshistorien) kombineres med analyse af sprogbrugsregler (diskursanalysen)? Hvad kan der menes med sprogbrugsregler; hvordan identificeres de; hvordan rekonstrueres deres udvikling? Studiet af diskurser kræver, at indhold studeres sammen med sprogbrugsregler og at reglerne for forestillingernes italesættelse og deres ændring kan identificeres.

Fjerde udfordring: Diskurser er ikke institutioner. Diskurser består i regler for italesættelse og iværksættelse af forestillinger. Diskurser indbefatter forestillinger og regler for deres omsættelse til sproglige udtryksformer eller andre former for faktisk handling. Diskurser har en indholdsside, men også en institutionel side - en side der indbefatter mening og en anden, der spænder over formelle og informelle regler for forestillingernes italesættelse (sprogform) og iværksættelse (handleform). Institutioner er noget mere end diskurser. De består i mønstre af faktisk adfærd (diskursiv og ikke-diskursiv).

KJ skelner mellem diskursive og ikke-diskursive aspekter; mellem forestillinger og deres historiske kontekst og institutionelle rammer. Men de to dele bliver ikke kombineret, eller sat i sammenhæng. Diskursanalysen bliver opprioriteret; institutionsanalysen nedprioriteret. I det omfang institutioner inddrages, sker det glimtvis og på en sådan måde, at diskurs og institutioner kommer til at fremstå, som to, væsensforskellige, genstande – mening ses som een genstand; institutioner som een anden. De to sættes ikke i relation.

Her ligger den fjerde udfordring: hvordan forbinde analyse af diskurser med analyse af institutioner? Hvad kan der menes med formelle og uformelle regler for italesættelse og andre former for institutionaliseret adfærd – herunder adfærd som er begrundet i rutiner, i tvang eller i ikke-diskursiv adfærd iøvrigt? Diskurser er ikke institutioner, men har institutionelle aspekter. De to analyser må kombineres; de må

sættes i sammenhæng. Hvordan gøres det?

Femte udfordring: Institutioner indgår i en kontekstuel sammenhæng. Institutioners dannelse, forandring og udvikling kan forklares. Institutioner indgår – akkurat som diskurser – i historisk kontekstuelle sammenhænge, der gør det muligt at forklare, hvordan de opstår, forandres og udvikles.

I afhandlingen peger KJ på realhistoriske faktorer, der kan forklare forandringer i forestillingen om demokrati. Konteksten udpeger hun dog selv. Hun etablerer – ved selvvalg – en kontekst for den forestilling hun vil studere. Hun udpeger økonomiens globalisering, politikken europæisering og internt svenske forhold til kontekst for den demokratiske forestilling. Herved etablerer hun to genstande – en forestilling og kontekst; men også en grænse – mellem de to genstande. Grænsen mellem de to bliver identisk med forskellen mellem dem.

KJ afgør på denne måde selv, hvad der forklarer forandringer i forestillingen. Det gør den kontekst, hun selv vælger at gøre til kontekst for forestillingen. Påstanden om forandring bliver således afhængig af valget. Det er analysestrategien, der bestemmer konklusionen. KJ opstiller ikke en metode til sandsynliggørelse, eventuelt til verifikation eller falsifikation af, hvorfor forandring sker. Hun skaber selv forklaringen.

Men mere end det. Fordi hun selv skaber forklaringen, har vi intet belæg for, hvorfra hun henter den. Måske er den hentet fra regeringens og rigsdagens egen begrundelser for omtolkning af den demokratiske forestilling? Altså fra de argumenter – den forestilling – som KJ har gjort til genstand for sit studium? I diskurser indgår altid begrundelser for forandring af forestillinger. I diskurser peges der altid på kontekstuelle faktorer til begrundelse for forandring. Den svenske regering og Rigsdag har sikkert gjort sig store anstrengelser for at begrunde deres argumenter og pege på de globale, europæiske og nationale udviklingstræk, der gør deres begrundelser ”bydende nødvendige”!

Her ligger den femte udfordring: Hvordan forklare forandring og udvikling i institutioner såvel som i diskurser? Diskursanalysen har hidtil været bedre til at forstå, end til at forklare - hvilket hænger sammen med, at det indgår i diskursanalysen, at studere, hvordan (politiske) aktører selv udpeger afhængige og uafhængige variable til begrundelse for den adfærd de udfolder og til legitimering af de forandringer de gennemfører. Hvordan verificere eller falsificere aktørernes egne årsagsforklaringer? Hvordan opdage eventuelle andre forklaringer?

Afslutning.

Afhandlingen yder vigtige bidrag til udviklingen af en metodisk tilrettelagt og empirisk orienteret diskursanalyse. Den udfordrer den etablerede samfundsvidenskabelige

lige analysestrategi. Den udgør et spændende bidrag til diagnose af et svenskt samfund i forandring. Den har betydelig relevans for den almindelige politiske debat. Den er også af principel interesse for den politiske videnskab og den politiske teori – herunder for demokratiteori og retsfilosofi.

Afhandlingen viser hvor langt diskursanalysen er kommet i nordisk sammenhæng. Alligevel er den mest spændende ved, hvad den ikke evner at indløse. Som alle gode forskningsresultater peger den på egne svagheder og fremtidige udfordringer - både metodisk og teoretisk. Jeg har fundet fem sådanne udfordringer. Andre kunne tilføjes.

Kerstin Jacobssons afhandling *Så gott som demokrati* er et godt lærestykke.

OVE K. PEDERSEN
Fakultetsopponent
Københavns universitet

¹⁾ Der kan henvises til to andre eksemplariske afhandlinger fra yngre forskere i Norden 1997: Eva Haldén, 1997, Den Föreställda Förvaltningen. En institutionell historia om central skolförvaltning, Stockholms Universitet, Statsvetenskapliga institutionen; og Dorthe Pedersen, 1997, Forhandlet forvaltning – en ny institutionel orden for den statslige løn- og personalepolitik, Center for Offentlig Organisation og Styring, Københavns Handelshøjskole.

RECENSION

Aagoth Elise Storvik (1997): Skikk og bruk på legekantoret – en studie av legers selvpresentasjon og deres relasjoner til pasientene. Avhandling till dr polit graden, Institutt for sosiologi, Universitetet i Oslo.

Interaktionen – umgänget – mellan läkare och patient är knappast något nytt ämne för sociologer: Vissa har i sina analyser betonat *likheten*: – till exempel menar Talcott Parsons att denna interaktion följer ett mönster. Både läkaren och patienten har vissa normativa förväntningar. Båda framträder sedan enligt dessa förväntningar. Andra forskare ställer frågor om interaktionens *olikheter* i skilda situationer. Vad betyder till exempel läkarens utbildning, sociala härkomst, kön, ålder, för hur han/hon är mot sina patienter? Storviks utgångspunkt är att läkarens beteende *aldrig* kan förklaras på ett färdigt sätt, varken enligt parsonska mönster eller utifrån olika bakgrundsvariabler. Läkarrollen utformnas olika. Dessa olika utformningar – självpresentationer – handlar, enligt Storvik, *inte* bara om personliga egenskaper. I stället handlar de om vem man är i förhållande till den andre *i en viss situation*.

Avhandlingens undersökningsmaterial utgörs av ljudband från läkarbesök. Åtta läkare ingår i undersökningen. Fem manliga och tre kvinnliga läkare låter således sina konsultationer spelas in på band. Blandningen av sjukdomar är stor; patienterna har högt blodtryck, dåligt hjärta, allergi, sockersjuka, seninflammation, ryggproblem, matsmältningsbesvär, förkylningar.

Avhandlingsförfattaren sorterar sitt inspelade material genom att använda en tolkningsguide med begrepp dels från Goffmans essä *Deference and Demeanor* (1967), dels från hans essä *Role distance* (1961). Vid sin sortering urskiljer hon tre typer av läkare: den personliga, den respektfulla och den instrumentella. Dessa läkartyper pratar med sina patienter på olika sätt. De betar sig också i övrigt olikartat: deras klädsel, deras användning av förnamn, deras skratt, smil och tonfall skiljer sig åt. Jag ska ge några exempel från analysen. Tre av läkarna ses som *personliga*, två män och en kvinna. De är alla kommunala läkare. Närheten visar de genom att öppet uttrycka att de är engagerade. De har entusiastiska utrop när de anger blodtrycket: "170/80, det är ju strålande!" De personliga läkarna visar också intresse för patientens familjeliv. De frågar om barnbarn och barnbarns barn, om konfirmationer och semesterresor. De personliga säger: "Ha det gott", "lykke till". De tilltalar med "Lauritsen" och "fru Lydersen". De *personliga* läkarna delas ytter-

ligare in i två underkategorier: de *kamratliga* och de *faderliga*. De kamratliga är informella. Det är skämt och jargong och ledig klädstil. De säger till patienten, ”jaså du är byjanta, du” osv. En av de kamratliga läkarna kallar en sömnmedicin för ”Mercedezen bland sömnmediciner”. Den faderlige läkaren däremot är mer formell i sitt sätt att vara.

De *respektfulla* läkarna visar ett försiktigt engagemang. De är på intet sätt likgiltiga. Men de markerar att de uteslutande är intresserade av patientens hälsa. De respektfulla ursäktar sig när de är tvungna att fråga personligt: ”Vi spör och graver om allt vi, vet du”. Avhandlingsförfattaren observerar även hur de respektfulla är klädda. De är mer formella i sin klädsel än de personliga. Samtidigt är de respektfulla läkarnas patienter klart mer informella än de personliga läkarnas!

Den tredje och sista typen är de *instrumentella* läkarna. De instrumentella läkarna uppför sig enligt, vad Storvik kallar, ”unngåelseritualer”. De svarar inte patienterna i situationer där man i vanligt socialt umgänge förväntar ett svar.

Storvik analyserar vad hon kallar ceremonierna i läkarnas umgänge med patienterna. Hon betonar att en ceremoni aldrig är ytlig. Det handlar ju här om inslag i människors umgänge som är ”ansiktsbevarande”; värdighet kan ges eller berövas. Storvik – och Goffman – talar i detta sammanhang om *face*. ”Face” är den bild en individ tecknar av sig själv och önskar inneha i mötet med andra människor. Det ”face” som en människa presenterar handlar således alls *inte* bara om social status. Individens kan till exempel sitt ”face” vilja framhålla sin ärlighet, spontanitet och utåtvändhet – ”sån är jag”.

Efter analysen av det ceremoniella kommer Storvik in på den uppgiftsbaserade interaktionen. a) Läkaren ska diagnostisera. b) Läkaren ska förhandla om välfärdsgodon. c) Läkaren ska ge livsstilsvägledning. Dessa arbetsuppgifter är sociologiskt komplicerade. De ställer motsägelsefulla krav. Ett exempel är *diagnosen*. Diagnoser är ofta – med nödvändighet – osäkra. Läkaren måste emellertid framställa det osäkra på ett säkert sätt: ”Vi har *en hypotes*”, ”vi har ett *förslag*” ”vi *börjar* ett ställe”. Läkarna markerar på dessa sätt inför patienten att osäkerheten är under kontroll. Även andra arbetsuppgifter är motsägelsefulla. Dagens läkare har en dubbelroll. Å ena sidan är de patienternas *advokater*. Å andra sidan blir läkaren en kontrollerande portvakt vid fördelningen av mediciner på så kallade blå recept, sjukskrivningar osv. Även när läkarna utför dessa konkreta – och socialt komplexa – arbetsuppgifter kommer emellertid de olika självpresentationerna till synes.

Storviks utgångspunkt är således långt från Parsons och de färdiga normativa förväntningarna som präglade hans läkarroll. Särskilt kommer detta till synes i diskussionen av hur läkarna uttrycker sin rolldistans. Rolldistans innebär att roller inte bara spelas utan, som Goffman uttrycker det, ”they are played at”. Å ena sidan

spelar läkaren sin läkarroll. Å andra sidan använder han/hon sin roll på ett annat sätt, nämligen genom att avvisa den. läkaren kommunicerar utåt till omgivningen att ”jag är inte sån som ni förväntar utifrån den läkarroll jag just nu intar”.

Positiv detaljrikedom – men tveksamma jämförelser

Avhandlingen är välskriven och rik på detaljer. Framförallt är arbetet ett seriöst försök att tillämpa ett visst teoretiskt perspektiv på högst konkreta data. Storvik visar även finurlighet i sina observationer. Hon observerar hur stor andel av patienterna som kommer för sent till en viss läkare. Hon observerar vilka läkare som har *knäppt* vit rock. Hon noterar om läkaren log, om han/hon ger beröm. Storvik ser vilka läkare som uttrycker avskedshälsningar och vilka som använder förnamn. Jag ser denna detaljrikedom som positiv. Jag hade emellertid önskat ännu mer detaljer. Jag menar att ”tecknen” ibland är alltför grova. Härvid kommer jag även till min kritiska centralfråga: I vilken mån är olika användning av namn, olika sätt att hälsa och fråga *i första hand* knutet till vad läkaren/patienten är i färd med att göra, och således inte till läkarens självpresentation?

Storvik säger sig ha kommit fram till sina typer av självpresentationer med hjälp av en jämförande metod. Problemet är dock att Storviks jämförelser är oenhetliga just med hänsyn till vad läkarna är i färd med att utföra: Det *är* mycket olikartade arbetsuppgifter att meddela ett lagom blodtryck till en orolig liten dam och att ge ett problematiskt värde till en patient, som inte ser detta värde som ett problem.

Blodtrycket, 95, det er jo glimrende!, säger läkaren, som meddelar det goda värdet. Storvik tolkar detta så att läkaren är personlig. Detta kontrasteras sedan mot läkare som *inte* ger sådana utrop. Avsaknaden av tillrop skulle tyda på läkarens självpresentation som distanserad, respektfull. Men jämförelsen handlar om *olikartade* arbetsuppgifter, nämligen att meddela ett problematiskt värde versus ett oproblemiskt.

Storvik talar om personliga inslag i självpresentationen. Jag menar att det personliga ofta är *arbetsrelevant*. Läkaren använder sin personliga framtoning. Storvik beskriver till exempel en kamratlig läkare som i ett väninnehållande (läkaren och patienten) skrattar på mäns bekostnad över deras svagheter. Storvik talar om ”en lustig historia” som läkaren återger. Hon har skickat en patient flera tusen kilometer i onödan. Storvik framhåller den muntra tonen.

Legen: *Og det har jeg opplevd en gang som distriktslege, å sendte en pasient mange tusen kilometer, for så å få rede på at han ikke hadde en eneste levende sædcelle – det gjør jeg ikke igjen!*

Läkaren kommer även med en anmärkning om mäns reaktioner på att ge spermaprov:

Legen: Og det syns jo menn er ytterst ubehagelig å komme med et kondom knyttet igjen.

År verkligen väninneförhållandet och den muntra tonen det primära? Är det inte i stället så att läkaren ser en arbetsuppgift framför sig. Det tidigare misstaget får inte upprepas. Mannen *måste* komma. Väninnetonen skall få mannen till kliniken – genom kvinnan.

En mer precis beskrivning av arbetsuppgiften hade gjort metoden i en sann mening mer jämförande. Det blir därför intressant sammanställa Storviks arbete med Leppänens(1997). Leppänen har studerat videoinspelade möten mellan distrikts-sköterskor och patienter. Han fann att sköterskorna meddelade *bra mätvärden* med något av tre olika format: De kunde helt enkelt enbart meddela det numeriska värdet; ”hundrasexti genom åttifem”. De kunde också ange det numeriska värdet följt av en positiv bedömning; ”sex är ditt blodsocker idag, så det är helt normalt” (som är samma som Storviks doktor i exemplet ovan använder). Sköterskorna kunde också först göra en positiv bedömning varefter det numeriska värdet angavs; ”ja det ligger bra, sjuttitvå”. Dessa två sistnämnda format användes när patienten på något vis signalerat att denne eventuellt inte skulle förstå att det numeriska värdet var bra. Kanske visste sköterskan att patienten var en ny patient? Patienten hade kanske tidigare under mötet avslöjat att han/hon inte förstod sig på mätvärden. Sköterskorna valde sitt sätt att meddela blodtrycksvärdet efter hur de uppfattade patienter var, *inte* efter hur de själva var. Framför allt, ville de undvika att oroa patienterna i onödan.

Något som visar att det personliga kan vara *arbetsrelevant* (och ibland inte är det) är följande: Vissa personliga saker som patienten tar upp ”nappar” inte de personliga läkarna på – De har helt enkelt ingen nytta av det personliga just då. Patienten kastar ut personliga lockelser: ”Jag har födelsedag idag! (Inget svar)” ”Jag har hållit på med TakWanDo. (Inget svar)” Om läkaren tiger – till exempel efter TakWanDo – så är det för att han/hon vill vidare i arbetet. Kort sagt, en mer precis beskrivning av situationen och arbetsuppgiften hade gjort metoden i en sann mening mer jämförande.

Det lilla antalet läkare gör också att jämförelser mellan deras olika självpresentationer ter sig osäker. Ibland ter sig skillnaden hårfin. Storvik skriver att de respektfulla läkarna försökte förklara sina synpunkter i lite mindre grad än de personliga läkarna. Eller att de respektfulla läkarna till exempel inte var fullt så ivriga att ge bakgrunden till sina synpunkter som de personliga läkarna. Storvik använder ”*ett intryck var likvärl*”, uttryck som visar att olikheterna ter sig osäkra även för henne.

Det lilla antalet får även en särskild innebörd genom att så få hamnar i varje grupp. Storvik delar in de åtta i tre grupper. Med underavdelningar blir det fem

olika kategorier. Alla fall blir – nästan – en kategori. Och det är klart att man då frågar sig, hade det stannat vid dessa grundtyper om hon haft avsevärt fler inspelningar?

En outtalad jämförelse

Jag ser emellertid ytterligare ett problem i Storviks *jämförande metod*. En dold jämförelse ligger under flera resonemang. Storvik synes förvänta att till exempel ”small talk” mellan läkare och patient skall vara som ”small talk” i vardagliga situationer mellan goda vänner. Hon synes av kommentarerna att döma förvänta att läkarna skall använda ”small talk” till exempel då en patient berättar om sina höftsmärtor.

Legen: *Hvorfor har du kommet hit i dag?*

Pasienten: *Får å snakke med legen. Mange av mine venninner sier att jeg må gå til en annen lege. Jeg har så skrekkelig vondt i hoftene.*

Legen: *Har du det?*

Pasienten: *Ja, det er helt forferdelig, om det er noe som kan gjøres for å bli bedre.*

Legen: *Så det er hoftene som er problemet.*

Pasienten: *Ja, det er det verste. Du ser jeg kan jo nesten ikke gå.*

Legen: *Nei, det gikk smått, er det på grunn av smertene at du går så långsamt?*

Läkaren visar ingen medkänsla, skriver Storvik. Han kunde ju till exempel ha sagt ”dette høres leit ut” eller ”jet skjønner at du ikke har det bra”. I stället förhåller han sig helt instrumentellt konstaterande och säger ”så det er hoftene som er problemet” och ”nei, det gikk smått”. Jag menar dock att det på kliniken sker en speciell form av ”small talk”. Det är här frågan om en speciell asymmetrisk form av social interaktion. Läkarna kan vara sociabla – *men* de berättar vanligen inte om sig själva. Och patienten frågar dem inte heller.

Passiva patienter?

Storviks utgångspunkt leder till vad som jag ser som förenklade slutsatser. Hon fastslår att patienterna är passiva. Patienter föreslår inte själva diagnos. (Jag drar mig här till minnes att jag hört bekanta upprört relatera läkarbesök där läkaren frågat dem: ”Ja, vad tror ni själv att det är?”) Återigen finns den dolda jämförelsen mellan bekanta i botten. Patienterna framstår som passiva. ”Dom blir fremmedgjorda”, skriver Storvik. Men på kliniken finns ett i en mening fast interaktionsformat. Patienten kommer visserligen *inte* med egna förslag, men det behöver inte innebära passivitet. När patienterna kommer hem kan de ta sin medicin – eller låta bli. (Alla ”complianceundersökningar” handlar ju just om patienter som är alltför egenmäktiga). Och patienterna företar utvärderingar: Är han duktig? Vet han? De försöker tolka. I texten finner jag ett viktigt uttalande avseende denna utvärderande

aktivitet: Storvik skriver att många patienter letar efter symboliska uttryck för läkarnas duktighet. Patienterna bedömer, de utgör *inte* ett passivt "captive audience". Man värderar, man underlåter att ta den föreskrivna medicinen och, framför allt, man kommer inte tillbaka.

Slutomdöme

Mitt slutomdöme blir trots mina kritiska synpunkter att Storvik varit djärv på ett positivt sätt. Det är djärvt att försöka fånga dessa *subtila* – och kanske avgörande – skillnader i mikrointeraktioner. Även om jag anser att Storvik ibland övertolkat framtoningens betydelse är det tveklöst så att "det ligger nånting i det". Man kan ju bara se på sig själv; vem undviker inte en läkare med fel framtoning?

Storvik urskiljer nyanser skickligt. Hon ser de *subtila olikheterna*: den respektfulle ursäktar "inträngandet" och säger, "vi spör och graver om allt vet du". I denna mening är Storvik en "positivistisk optimist". Med detta menar jag hennes förvisning att man *kan* komma åt det undflyende i respekt, närhet och värdighet o l med "positivistiska" medel. Jag vet att Storvik hajade till när jag använde uttrycket positivistisk optimism i oppositionen. Detta stämde väl inte? Sättet att se "manchesterbyxor" och "skratt" som manifesta tecken på en personlig framtoning ser jag dock i positiv mening som positivistiskt. Vi ser en användare av det som Webb med flera en gång kallat "unobtrusive measures".

ANN-MARI SELLERBERG

1:a opponert vid disputationen
Lunds universitet

Referenser

- Goffman, E. (1961) *Encounters: Two Studies in the Sociology of Interaction*. Indianapolis: Bobbs-Merrill.
- Goffman, E. (1967) *Interaction Ritual, Essays on Face-to Face Behavior*. New York: Anchor Books.
- Leppänen, V. (1997) *Att skapa förståelse utan att oro: Samtal mellan distriktssköterskor och patienter om blodsocker-, puls-, och blodtrycksvården*. Research Reports, Research Program in Medical Sociology, Lund: Sociologiska institutionen.
- Webb, E.J. (1966) *Unobtrusive Measures. Nonreactive Research in the Social Sciences*. Chicago.

RECENSION

Birgitta Löwander (1997): Rasism och antirasism på dagordningen: Studier av televisionens nyhetsrapportering i början av 1990-talet. Doctoral theses at the Department of Sociology, Umeå University, nr 6.

Språket och den symboliska makten, kampen om hur händelser och handlingar skall förstås och tolkas, har idag ett avgörande inflytande på sociala och politiska processer. Ett exempel på detta är ämnet för Birgitta Löwanders avhandling *Rasism och antirasism på dagordningen: Studier av televisionens nyhetsrapportering i början av 1990-talet*. Den konkreta politik som påverkar invandras sociala och ekonomiska situation är delvis ett uttryck för att vissa föreställningar och värderingar – ett visst sätt att tala om invandrare, rasism och antirasism – fått en hegemonisk status, blivit till något naturligt. För att kunna förstå hur ideologiska värderingar kommer till uttryck, reproduceras och eventuellt motverkas kan vi som samhällsvetare studera konkreta diskurser, det vill säga hur språket används i sociala handlingar och interaktion, i text och tal i olika sammanhang. Föreställningar om invandrare, rasism och antirasism kan studeras i en rad olika konkreta diskurser – i skolan, i de vardagliga samtalen, i fiktionsfilmen, i reklamen eller som Löwander valt att göra i nyhetsrapporteringen.

Syftet med avhandlingen är ”att studera hur nyhetsverksamheten, som ett uttryck för samhällets invandrapolitiska klimat, gav legitimitet åt och skapade kollektiva föreställningar om rasism och antirasism i början av nittio-talet.” (s 12). Med utgångspunkt i teorier om ideologi, makt, diskurs och nyheter som berättelse studerar Löwander hur rasism och antirasism beskrivits i framför allt tevenyheter under början av 1990-talet. Löwander kommer bland annat fram till att många nyhetsinslag kan betraktas som uttryck för en rasistisk diskurs som bidrar till att legitimera invandras underordnade ställning i samhället och att osynliggöra rasismens karaktär och effekter.

Utgångspunkten för studien är att texter inte kan betraktas som en ren avbildning av verkligheten. Texter reproducerar värderingar och är en del i den sociala konstruktionen av betydelser. Att använda språket i tal och text är en handling som griper in i sociala och politiska processer. Språket (betydelsesystem, kategoriseringar, språkliga koder och konventioner) strukturerar vårt sätt att tänka och handla. Den internationella kultur- och samhällsvetenskapliga teoriutveckling som under senare decennier fokuserat på språket och de språkliga strukturernas betydelse, har haft ett begränsat genomslag inom svensk sociologi. Den så kallade språkliga vändningen har av vissa förknippats med en långtgående relativism och antirealism. An-

dra har kanske uppfattat denna teoriutveckling som en vändning bort från konkreta samhällsvetenskapliga studier till förmån för abstrakt teori och filosofi. Många har nog också ansett att studier av språket är humanisternas område. Löwanders avhandling visar dock hur fruktbart det är att i *konkreta empiriska undersökningar* studera relationer mellan språket och sociala institutioner. Avhandlingen visar att vi genom sådana empiriska studier kan identifiera språkliga, narrativa och ideologiska strukturer som är lika *reella* som andra strukturer, och som är av avgörande betydelse om vi vill kunna förklara samhälleliga processer. I sådana empiriska studier kan samhällsvetenskap och humaniora befrukta varandra vad gäller teorier, analytiska perspektiv och metoder.

De kapitel i avhandlingen där de teoretiska utgångspunkterna presenteras är en föredömlig genomgång av centrala teoretiska perspektiv på rasism och nyhetsjournalistik. Löwander har låtit sig inspireras av kulturteori, teorier om makt, diskurs, ideologi samt narrativ teori. Framför allt ansluter hon till den så kallade Cultural studies traditionen och då särskilt till Stuart Halls arbeten. Hall har beskrivit rasismen som en ideologisk diskurs där klassificeringssystem är av centralt betydelse. En rasistisk diskurs fungerar så att vi tillskriver olika betydelser åt kroppsliga kännemärken, dessa betydelser klassificeras på ett sätt som innebär att vissa grupper definieras som tillhörande gemenskapen och andra utestängs. Inom en racistisk ideologi uppfattas det konstruerade klassificeringssystemet som något naturligt och normalt. Klassificeringen är en form av maktutövning. Det är som Hall skriver just sammanlänkningen av mening (betydelsesystem) och makt som konstituerar denna diskurs. Löwander utvecklar också dessa resonemang om ideologi, diskurs, normalisering, maktrelationer och vetande med hjälp av andra teoretiker till exempel Gramsci, Foucault, Van Dijk och Thompson.

Dessa teoretiska perspektiv aktualiserar frågor som är centrala i avhandlingen:

Hur definieras och klassificeras invandrare och flyktingar i nyhetsrapporteringen? Inom ramen för vilka betydelsesystem? Vilka identiteter tillskrivs de? Präglas nyheterna av en klassificering där vi och dom åtskiljs och ställs mot varandra? I vilken utsträckning får dessa karaktären av common sense ?

I avhandlingen presenteras sju empiriska studier varav en är att betrakta som något av huvudstudie. De två första studierna är kvantitativa innehållsanalyser av tv-nyheter under åren 1990-92. Materialet är de s k dagen efter listorna, en förteckning över samtliga nyhetsinslag som förs kontinuerligt av redaktionerna. Utifrån dessa studier drar Löwander följande slutsatser: Att det som nyhetsmedierna betecknade som rasism antingen var rasistiska våldshandlingar eller rasistiska organisationer, att nyhetsrapporteringen tenderar att framställa invandrare som antingen offer eller problem, samt att det förekommer relativt sett lite positiva nyheter om

invandrare.

I avhandlingens huvudstudie genomförs kvalitativa analyser av 260 nyhetsinslag från denna period. En stor del av dessa nyheter handlade om attentat mot invandrare, samt om de s k Karl XII demonstrationerna. Löwander drar bland annat följande slutsatser av denna studie:

1. Nyhetsrapporteringen kan förstås som en sammanhängande berättelse. Grundstrukturen i denna berättelse är övergången från social harmoni till ett tillstånd av oordning och instabilitet, med det rasistiska våldet som ett hot mot samhällsordningen, och en återgång till balans och harmoni med nyheter som betonar den politiska enigheten mot det rasistiska våldet. Nyheterna om antirasism, som bland annat innehåller rapporter från solidaritetsaktioner och demonstrationer mot rasism tolkar Löwander till exempel som ”en berättelse om hur politisk konsensus skapades mot rasistiskt våld” och om hur ”nationen samlades till en ny gemenskap där svenska folket försågs med en ny självbild, en bild av toleranta och invandrar-solidariska medborgare” (s 100). Motsättningar gällande flyktingpolitiken osynliggjordes.

2. I nyhetsrapporteringen personifieras ofta rasismen med våldsamma rasistiska och nynazistiska organisationer. I andra nyheter förknippas rasismen med patologiska defekter hos förövaren. Rasismen blir uttryck för en ensam galning. Den eventuella förekomsten av en mer utbredd rasism marginaliserades.

3. I nyhetsrapportering tillskrevs invandrare och flyktingar huvudsakligen rollen som offer.

4. Nyhetsjournalistiken undvek att ge mer strukturella förklaringar till rasismen och presentera den i ett större sammanhang. I stor utsträckning användes polisen som källa.

5. Med denna berättelse om politisk konsensus, om motståndet mot rasismen som ett normaltillstånd, samt om rasismen som något onormalt, marginellt, avgränsat och patologiskt, bidrog nyhetsjournalistiken till att osynliggöra den mer strukturella rasismen och de maktförhållanden som är knutna till den racistiska diskursen.

I de övriga fyra empiriska delstudierna riktar Löwander uppmärksamheten mot en dag och en nyhetshändelse som återkommit under flera år, nämligen demonstrationer och antidemonstrationer den trettonde november, Karl den XII:s dödsdag. Löwander analyserar nyheterna om dessa demonstrationer i Rapport och Aktuell under sju år och drar slutsatser som i stort bekräftar slutsatserna ovan. På en viktig punkt ger dock denna nyhetsrapportering en annan bild. Antirasismen, de som demonstrerat mot rasismen, beskrivs enligt Löwander som lagbrytare och hot mot samhällsordningen. Även i dessa nyhetsberättelser finns en synkron struktur som

bygger på motsättningar och skillnader mellan vi och dom. Här är *vi* inte den samlade svenska nationen mot rasism. Nej här beskrivs antirasismen som en bråkig rörelse som hotar demokratin, något som vi inte skall identifiera oss med. Vi är istället de som inte demonstrerar, vi som betalar skatt och som med stöd av nyheterna antas ta ställning mot demonstranterna och för lag och ordning.

Med det övergripande syftet att undersöka journalisters men även publikens tolkningsfrihet i förhållande till händelserna den trettionde november har Löwander avslutningsvis genomfört tre mindre fallstudier, en studie av hur fyra olika dagstidningar beskrivit händelserna kring dessa demonstrationer, en studie baserad på deltagande observationer på en nyhetsredaktion under en dag, samt en så kallad receptionsstudie i syfte att undersöka hur olika tittare tolkar nyhetsinslagen om demonstrationerna den trettionde november. Avhandlingen avslutas med ett kapitel där Löwander, utifrån sina resultat, diskuterar samhällets mål att skapa goda etniska relationer. Här diskuteras också frågan om hur nyhetsjournalistiken skulle kunna förändras.

Det är som framgår ett mycket omfattande empiriskt material som Löwander arbetat med. Detta är också ett av avhandlingens problem. Några av delstudierna (framför allt den deltagande observationen och publikstudierna) är relativt utvecklade och har stora metodiska brister. Löwander har inte heller riktigt lyckats med att fullfölja den analys av nyhetsinslagen som man kan förvänta sig givet avhandlingens teoretiska och analytiska utgångspunkter. Ambitionen är, som jag tolkar det, att kombinera ett ideologikritiskt och ett narratologiskt perspektiv. I ett särskilt avsnitt sägs att analysen skall inriktas på språkets uppbyggnad, hur tecken får sin innebörd i ett system av relationer. Löwander anknuter till semiotiken och analysen av tecknens denotativa och konnotativa nivå, samt till teoretiker som betonat vikten av att studera textens implicita betydelser. Den empiriska analysen av det omfattande materialet begränsas dock i stor utsträckning till redogörelser av vad nyheterna handlade om. Avhandlingen innehåller inga (eller mycket få) detaljerade analyser av hur betydelser skapats i texterna och hur nyhetstexterna är uppbyggda. Man frågar sig varför hon inte använt någon av de analysmetoder som utvecklats inom till exempel semiotik, diskursanalys, narratologi, retorik och bildanalys. Löwander betonar förvisso att hon fått ge avkall på detaljeringsgraden i analyserna, vilket är begripligt eftersom bara materialet i huvudstudien innehåller 260 nyhetsinslag. Beskrivningarna av vad nyheterna handlar om ger också en hel del kunskap. Jag är dock övertygad om att studien hade haft mycket att vinna på en design där man istället kombinerat en mer utvecklad kvantitativ innehållsanalys och detaljerade analyser av ett urval nyhetsinslag. Jag är också kritisk till Löwanders val att inte alls analysera bilderna i en studie av tevenyheter. Bildspråket är av-

görande för vilka betydelser och berättelser som skapas i teve.

Avhandlingens mest centrala teoretiska perspektiv är det narratologiska. Nyheterna analyseras som berättelser. Löwander argumenterar för att nyhetsrapporteringen om rasism och antirasism vintern 1991/92 kan förstås som en sammanhängande berättelse. Detta är ett perspektiv som under senare år haft stort genomslag inom medieforskningen. Perspektivet framstår som relevant för denna studie. Det finns dock en hel del oklarheter och tveksamheter i Löwanders sätt att tillämpa detta teoretiska perspektiv. Löwander presenterar inte en entydig definition av begreppet berättelse som sedan tillämpas konsekvent. Hon klargör inte vad som krävs för att en nyhet skall vara en berättelse. I avhandlingen beskrivs nyhetsrapporteringen under hela den aktuella perioden som en sammanhängande berättelse, men samtidigt beskrivs också rapporteringen kring vissa händelser under perioden som berättelser. Även enskilda nyheter kan vara berättelser. Detta innebär att det som ena stunden är en viktig del i en berättelse, nästa stund är en egen berättelse i sig. Förhållandena mellan dessa nivåer utreds ej.

Ett av flera karakteristika för en berättelse är att det finns en relativt entydig berättarstruktur, med entydiga roller/karaktärer. Av Löwanders egen presentation framkommer dock att centrala aktörer i nyheterna framställs på olika sätt, det gäller rasismens företrädare, invandrare samt de som demonstrerar mot rasism. En risk med det narratologiska perspektivet är att man i sina tolkningar ger helheten prioritet före delarna, att de delar som passar in i berättelsen lyfts fram, medan det som ger en mindre entydig, och en delvis motsägelsefull bild tonas ner.

Detta aktualiserar frågan om vem som är berättaren, vem är det som skapar ett sammanhang genom att tolka och återberätta händelser inom ramen för en viss berättarstruktur. Att nyhetsjournalistiken återberättar händelser inom ramen för vissa tolkningar, mönster, modeller torde vara helt klar. Men jag är tveksam till att som Löwander dra slutsatsen att nyhetsrapporteringen under en så lång period kan beskrivas som en sammanhängande berättelse. Frågan är om inte denna sammanhängande berättelse till en del är skapad genom Löwanders rekonstruktion. Löwander borde i större utsträckning ha presenterat och diskuterat olika tolkningar av såväl enskilda delar som materialet som helhet, samt även diskuterat sin egen roll som uttolkare och berättare.

Avhandling innehåller studier av nyheterna som texterna, arbetet bakom texterna och publikens reception. Inte minst med tanke på att det är förvånansvärt sällan som medieforskare empiriskt studerar hur betydelser skapas genom dessa olika moment i kommunikationen är detta en lovvärd ambition. Löwander lyckas dock inte särskilt väl med detta. Syftet med studien på nyhetsredaktionen sägs vara att undersöka förekomsten av redaktionella meningsmotsättningar, samt journalisternas

möjligheter att göra alternativa nyhetsvärderingar, tolkningar och prioriteringar. Studien består i att Löwander följt arbetet på en nyhetsredaktion under en dag. En så begränsad studie kan knappast ge några tillförlitliga svar på dessa frågor. Löwander relaterar inte heller sina resultat till den omfattande forskning som finns om nyhetsjournalistikens praktik. Hon redogör inte heller ordentligt för de metoder som hon använt och diskuterar inte de metodproblem som är förknippade med deltagande observation. Receptionsstudien är betydligt mer ambitiös, men även här saknas en ordentlig presentation av tillvägagångssättet, vilka metodiska överväganden som gjorts, hur de inom receptionsforskningen väl kända metodproblemen hanterats, vilka frågor man ställt till intervjupersonerna etc. Studien innehåller också en hel del oklarheter gällande hur resultaten skall tolkas i relation till de teoretiska utgångspunkterna.

Birgitta Löwanders avhandling är ett på flera sätt ambitiöst arbete. Det är en mycket viktigt studie såväl inomvetenskapligt som med avseende på dess samhällsrelevans. Genom analyser av ett stor material av nyhetsinslag ger Löwander stöd för ett flertal viktiga slutsatser som på många punkter bekräftar resultat från tidigare studier av nyheter och rasism. Avhandlingen har en hel del brister och svagheter vad gäller metod och analys. Men det råder ingen tvekan om att det är en viktig avhandling som är mycket värd att läsa.

MATS EKSTRÖM
Fakultetsopponent
Högskolan i Örebro

RECENSION

David Bloor (1997) *Wittgenstein, Rules and Institutions*. London: Routledge

Tretton år efter sin uppmärksammade bok *Wittgenstein: A Social Theory of Knowledge* är David Bloor tillbaka med en ny bok *Wittgenstein, Rules and Institutions*. I denna bok har han tagit sig an ett färre antal ämnesområden: frågan vad regler är, vad det innebär att följa regler samt vad institutioner är. Utifrån detta försöker han sedan att lösa den till synes eviga individualism/kollektivism problematiken.

Grovt sett kan boken delas in i fyra mer eller mindre separata delar med individualism/kollektivism problematiken som ett genomgående tema. I den första och längsta delen presenterar och utvecklar Bloor en tolkning av Wittgensteins syn på regler, regelföljande och institutioner. Därefter diskuterar Bloor hur hans tolkning förhåller sig till den debatt som förts mellan Kripke och McGinn, det vill säga om Wittgensteins filosofi skall ses som individualistisk eller kollektivistisk. Mitt i denna diskussion ligger en tredje del inskjuten om likheten mellan Wittgensteins privatspråksargument och von Mises syn på planekonomi. Boken avslutas med att Bloor lyfter fram den analogi han tycker sig se mellan Kripkes och McGinns debatt och en moralfilosofiska debatt som fördes mellan Hume och Reid i slutet av 1700 talet.

Utgångspunkten för Bloors omvandling av Wittgensteins filosofiska arbeten till sociologisk teori är den senares problematisering av regler och regelföljande. Bloor frågar sig hur en och samma regel kan vara tillämplar i ett oändlig antal fall då all inlärning vilar på ett ändligt antal exempel samt hur en regel kan vara tvingande? Det vill säga vad är det som gör att vi vet att talet efter 100 alltid skall vara 101 och inte 110 eller 99 och vad är det som avgör att 100 är rätt. Exemplet kan kanske vid en första anblick te sig som ett typiskt filosofiskt problem utan någon praktisk betydelse. Vid en närmare eftertanke inser man dock snart att vi i vårt dagliga liv har en förmåga att kunna tillämpa det vi lärt oss av ett ändligt antal exempel i helt nya situationer och att vi oftast betar oss på "rätt" sätt i dessa, precis som när vi räknar.

Frågar vi någon som kan räkna hur han gör får vi antagligen ett svar av den här typen: *Jag följer en regel som jag lärt mig d.v.s. att hela tiden lägga till ett tills man kommit till nio och därefter lägga till en siffra o.s.v.* Det är just denna typ av svar som både Wittgenstein och Bloor menar lätt får oss att glida in på spår som kan ge upphov till en stor mängd filosofiska vanföreställningar.

Vad innebär det att jag följer en regel? Är det så att en regel är en slags mall jag har i mitt huvud som jag tolkar och följer? Om detta stämmer måste vi enligt Bloor acceptera att regeln har en metafysisk autonom existens i någon form av platonisk idévärld. Om den inte skulle ha det skulle vi inte kunna avgöra om vi följer regeln rätt eller fel. Ett ytterligare och kanske ännu allvarigare problem med detta synsätt är hur jag skall veta hur jag skall tolka och följa regeln. Måste det inte finnas en regel för vad det innebär att följa och tolka regler och i sin tur en regel för hur man följer och tolkar regeln för hur man följer och tolkar regler... På grund av dessa problem menar Bloor att vi måste söka svaret på de två problemen med regel-följande på annat håll.

Inspirerad av Wittgenstein menar Bloor att vi måste acceptera att det finns ett slut på den oändliga regressen. Lösningen är att vi följer regler instinktivt utan att tolka dem. Att regelföljande skulle vila på en instinktiv process torde, i alla fall för en sociolog, inledningsvis te sig en smula motbjudande. Bloor menar dock att det inte rör sig om några medfödda instinkter, utan något som skulle kunna liknas vid socialt inlärda reflexer. Med detta närmar han sig också lösningen på problemet med reglers tvingande karaktär. Om det inte är så att regler är några autonoma metafysiska entiteter som vi alla går och bär på i våra huvuden och som tvingar oss att handla på ett visst sätt, vad är det då som gör att vi måste följa dem? På denna fråga svarar Bloor kort och gott att det är sammanhanget. Rätt och fel uppstår när minst två aktörer interagerar med varandra. Vi lär oss att följa regler genom träning i interaktion med andra och det som avgör om vi gör rätt eller fel avgörs av resultatet av vårt beteende i det sociala sammanhanget. Regelföljande kan sägas ske när interaktion mellan flera aktörer fungerar, det vill säga en form av pragmatism.

Av diskussionen om regler följer att vi måste anta ett kollektivistiskt synsätt. Vi behöver ett socialt sammanhang för att kunna följa regler. Det är dock inte så att vi i fysisk isolation inte kan följa regler. Vi kan till exempel bli ombedda eller be någon utföra en uppgift på en öde ö. Vad som dock krävs är att vi förr eller senare måste ha möjlighet att komma i kontakt med den referens för rätt och fel som det sociala sammanhanget utgör.

Wittgenstein använder begreppet institution i en mycket begränsad omfattning och när han gör det använder han ordet mer som en liknelse än något som är i behov av förklaring. Bloor menar dock att institutionsbegreppet måste utvecklas. Detta gör han med hjälp av idéer hämtade från en av Wittgensteins elever Elisabeth Anscombe och sociologen Barry Barnes.

Enkelt uttryckt kan man säga att institutioner är självuppfyllande profetior av regelföljande. Ta till exempel institutionen att vara gift. För att jag skall vara gift med någon krävs det att andra accepterar, det vill säga betar sig som om jag vore

gift med denna person. Om bara jag själv betar mig som om jag vore gift med en annan person och ingen annan betar sig som om jag skulle vara det, så kan man inte säga att jag är gift. Institutionen att vara gift har en viss grad av självuppfyllande karaktär. Jag kan inte själv helt plötsligt sluta bete mig som om jag inte vore gift med personen. Gör jag det kommer antagligen personen i fråga och antagligen även omgivningen bete sig på ett sådant sätt att jag i varje fall tvingas till ”att skilja mig”. Anledningen till att vi upplever institutioner så pass objektiva som vi gör är att de i stor utsträckning vilar på socialt inlärt instinktivt beteende.

En intressant iakttagelse som Bloor gör i anknytning till hans diskussion institutioner är att de inte går att förklara utan att förklaringen leder till ett cirkelresonemang. Man kan till exempel inte förklara institutionen pengar utan att förklara deras användning. Samtidigt kan man inte förklara pengars användning utan att förklara vad pengar är. Bloor menar därför att institutionellt beteende i yttersta hand måste byggas på att man tar vissa saker för givna. Att ta saker för givna är något man lär sig genom träning och ej genom verbala förklaringar.

Om Bloor så här långt har legat relativt nära Wittgensteins syn på regler och regelföljande, legat längre bort ifråga om behovet och sättet han förklarar vad institutioner är så kommer han väldigt långt i från vad Wittgenstein skriver i det fjärde kapitlet. Här gör han något som kan liknas vid en u-sväng. Helt plötsligt börjar han argumentera för att vi ändå måste följa regler med någon form av medvetenhet. Argumentet för detta tycks böttna i ett behov hos författaren att hålla fältet öppet för distinktionen mellan att följa en regel och att följa en regel av en slump. Ett behov som jag i min tur tolkar som en vilja att ha kvar möjligheten att bedriva moralfilosofi. Här tycker jag att boken från att ha varit mycket bra ifråga om diskussionen kring regler, varit intressant men inte på något sätt nyskapande eller unik ifråga om institutioner, förvandlas till att bli riktigt dålig.

För att det skall vara meningsfullt att göra som Bloor, det vill säga att använda Wittgenstein för att skapa legitimitet till sitt egna sociologiska teoretiserande, måste man, om det nu överhuvudtaget går, använda det som gör honom unik, nämligen hans syn på filosofin som en form av terapi med uppgift att ta oss ur de filosofiska problem som vårt språk lurar oss in i. Genom att använda Wittgenstein på det sätt han gör, d.v.s. som en filosof med den klassiska ambitionen att förklara hur värden egentligen ser ut och fungerar, har jag svårt att se varför man skall bygga en sociologi på just Wittgenstein. Kunde man inte lika gärna bygga den på Ryle, Austin eller Searl, d.v.s. filosofer som också betonat språkets användning?

Ett mer sant Wittgensteinianskt närmande till individualism/ kollektivism problematiken vore antagligen att försöka visa på distinktionens meningslöshet. Är det inte så att förespråkarna för de båda lägren använder samma begrepp på olika

sätt?

Efter denna u-sväng känns resten av boken, där Bloor försöker sätta in sin teori i ett teoretiskt sammanhang ointressant. Jämförelsen mellan von Mises syn på att det inte skulle gå att prissätta varor i en planekonomi och Wittgensteins privat-språksargument är visserligen kul, men jag har dock svårt att se hur varken den eller Hume och Reid diskussionen tillför något till Bloors sociologiska teori. Snarare, med Wittgensteins egna ord, ”gör han den bara begriplig för människor som tänker lika som han”.

FREDRIK LILJEROS

Sociologiska institutionen

Stockholms universitet

TORGNY T. SEGERSTEDTS PRIS

Torgny T. Segerstedts pris delas ut till den eller de artiklar som under det gångna året publicerats i Sociologisk Forskning och som lämnat särskilt värdefullt bidrag till den sociologiska disciplinens utveckling. Priset är instiftat av Sveriges Sociologförbunds styrelse.

För år 1997 (årgång 34) har juryn bestått av professor Bengt Furåker, Göteborgs universitet, och professor Ann-Mari Sellerberg, Lunds universitet. Bland de publicerade artiklarna har vi valt Felipe Estradas "Ungdomsvåld: upptäckten av ett samhällsproblem" (publicerad i nr 4/1997) att erhålla Segerstedts pris. Vår motivering är följande:

Felipe Estradas artikel behandlar på ett väl genomtänkt och fördömligt enkelt sätt ett konkret och väsentligt samhällsproblem. Författaren förenar empirisk medvetenhet med teoretisk öppenhet. Han analyserar ett stort empiriskt material och redovisar resultat med intressanta teoretiska implikationer. Hans arbete måste betraktas som uttryck för en genuin forskarattityd.

Göteborg den 30 januari 1998

Bengt Furåker

Ann-Mari Sellerberg

INKOMMEN LITTERATUR 1/98

Följande litteratur har inkommit till redaktionen. Om du önskar recensera någon av dessa, hör av dig till redaktionen så sänder vi dig boken.

Aabo, C. (1997) *Normativitet og gyldighet i ret og moral – hos Jürgen Habermas och i den restpositivistiske tradition*. Köpenhamn: Förlaget Politiske Studier.

van der Berg, A., Furåker, B. & Johansson, L. (1997) *Labour Market Regimes and Patterns of Flexibility. A Sweden-Canada Comparison*. Lund: Arkiv förlag.

Bryman, A. (1997) *Kvantitet och kvalitet i samhällsvetenskaplig forskning*. Lund: Studentlitteratur.

Bäck-Wicklund, M. & Bergsten, B. (1997) *Det moderna föräldraskapet. En studie av familj och kön i förändring*. Stockholm: Natur och Kultur.

Danermark, B, Ekström, M., Jakobsen, L. & Karlsson, J.Ch. (1997) *Att förklara samhället*. Lund: Studentlitteratur.

Drugge, U. & Johansson, M. (red.). (1997) *Historisk sociologi*. Lund: Studentlitteratur.

Ferner, A. & Hyman, R. (red.) (1998) *Changing Industrial Relations in Europe*. Oxford: Blackwell.

Hedström, P. & Swedberg, R. (red.) (1998) *Social Mechanisms. An Analytical Approach to Social Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.

Hulgård, L. (1997) *Værdiforandring i velfærdsstaten. Et weberiansk perspektiv på sociale forsøgsprogrammer*. Köpenhamn: Forlaget sociologi.

Johansson, M. (1997) *Small, Fast and Beautiful. On Rethoric of Technology and Compuing Discourse in Sweden 1955–95*. Linköping: Linköping Studies in Arts and Science No. 164 [CD-rom].

Johansson, R. (1997) *Organisationer emellan. Om förhandlingar, makt och handlingsutrymme*. Lund: Studentlitteratur.

Kjellberg, A. (1997) *Fackliga organisationer och medlemmear i dagens Sverige*. Lund: Arkiv förlag.

Kvale, S. (1997) *Interview. En introduktion til det kvalitative forskningsinterview*. Köpenhamn: Hans Reitzels forlag.

Lidskog, R. (red.) (1998) *Kommunen och kärnavfallet. Svensk kärnavfallspolitik på 1990-talet*. Stockholm: Carlssons.

Lundahl, L. (1997) *Efter svensk modell. LO, SAF och utbildningspolitiken 1944-90*. Umeå: Boréa bokförlag.

Lundqvist, Å. & Mulinari, D. (red.) (1997) *Sociologisk kvinnoforskning*. Lund: Studentlitteratur.

Melin, G. (1997) *Co-Production of Scientific Knowledge. Research Collaboration between Countries, Universities and Individuals*. Umeå: Umeå University, Department of Sociology [Doctoral Thesis No. 7.

Petersen, L.K (1997) *Miljøbevidsthed på MTV. Om naturen i massekulturen*. Forlaget sociologi.

Pløger, J. (1997) *Byliv og modernitet – mellom nærmiljø og urbanitet*. Oslo: NIBR. [NIBRs pluss-serie 1-97].

Rorty, R. (1997) *Kontingens, ironi och solidaritet*. Lund: Studentlitteratur.

Stattin, M. (1998) *Yrke, yrkesförändring och utslagning från arbetsmarknaden. En studie av relationerna mellan förtidspension och arbetsmarknadsförändring*. Umeå: Umeå University, Doctoral theses at the Department of Sociology Nr. 8.

Trulsson, P. (1997) *Strategies of Entrepreneurship. Understanding Industrial Entrepreneurship and Structural Change in Northwest Tanzania*. Linköping: Linköping Studies in Arts and Science No. 161.

Wilenius, M. (1997) *Faust on Wheels. Conceptualizing Modernization and Global Climate Change*. Helsinki: the Finnish Society of Sciences and Letters and the Finnish Academy of Sciences and Letters.

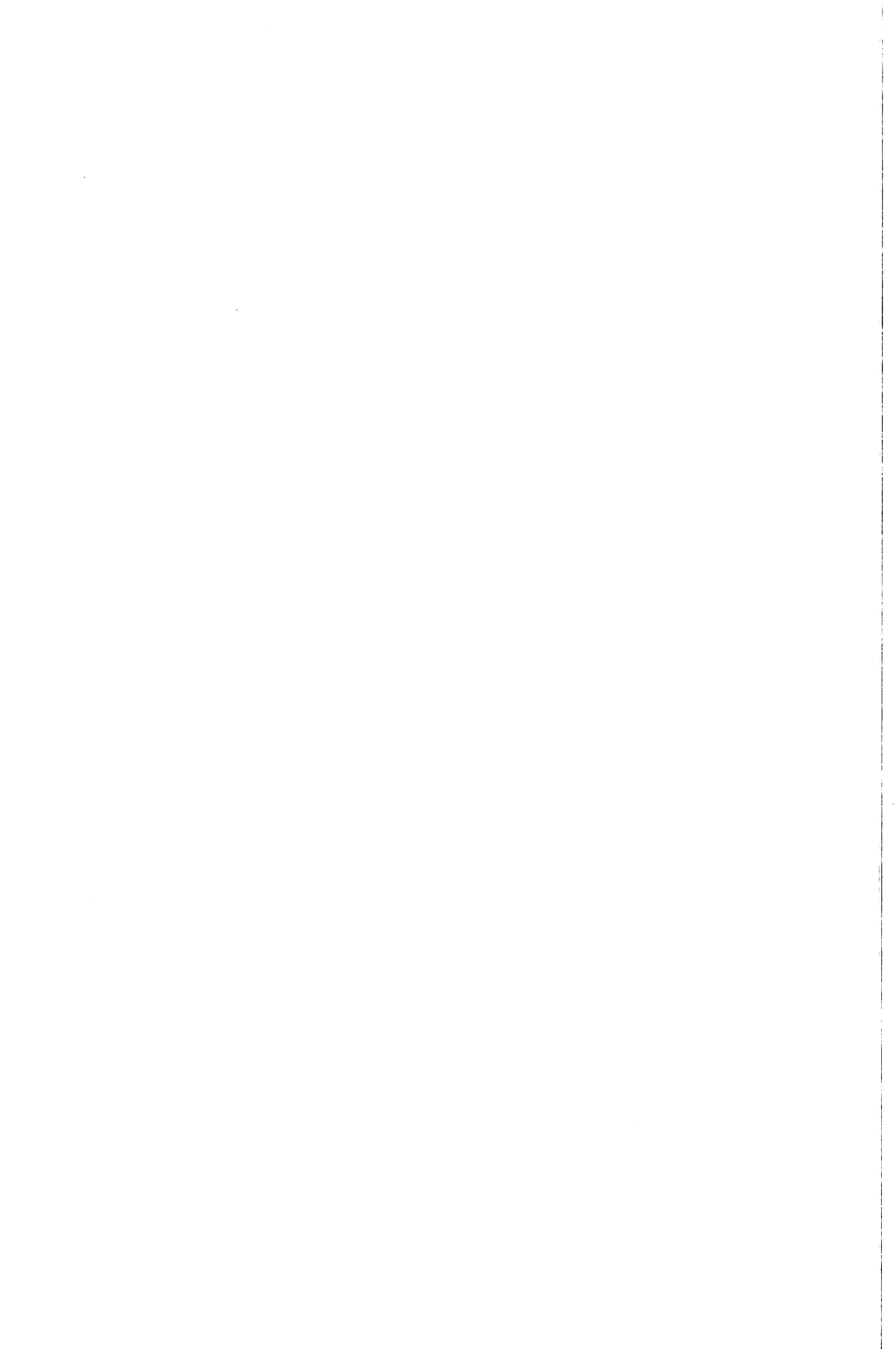

ANVISNINGAR TILL FÖRFATTARE

Sociologisk Forskning är en kvartalstidskrift som utges av Sveriges Sociologförbund. En förutsättning för publicering i Sociologisk Forskning är att uppsatsen inte redan är publicerad, eller under bedömning för publicering, av annan tidskrift eller annat förlag.

Uppsatser

1. Sänd in tre exemplar av ditt manuskript till tidskriftens redaktör. Manuset ska vara skrivet med dubbelt radavstånd, försett med goda marginaler samt i sin helhet inte överstiga 10 000 ord (cirka 25 A4 sidor). Om inte annat avtalats med redaktionen ska uppsatsen vara författad på svenska.
2. Redaktionen sänder varje uppsats till två anonyma granskare för bedömning. Av det skälet ska endast titel anges på uppsatsens första sida. På separat blad anger du uppsatsens titel, författarnamn samt adress till vilken redaktionen ska sända sin korrespondens.
3. Manuskriptet ska innehålla ett engelskt abstract om 150–200 ord. Du som författare ansvarar för dess språkgranskning.
4. Noter ska vara placerade i slutet av uppsatsen, före litteraturlistan.
5. Tabeller och figurer bifogas på separat blad och i texten ska anges var de ska placeras.
6. Litteraturhänvisningar görs enligt följande: (Giddens 1991: 201) eller Giddens (1991: 201). Litteraturlistan utformas enligt följande:

Bok

Lash, S. & Urry, J. (1994) *Economies of Signs and Space*. London: SAGE.

Artikel

Beck, U. (1992) "From industrial society to risk society: Questions of survival, social structure and ecological enlightenment", *Theory, Culture & Society* 9 (2):97–123.

Kapitel i bok

Giddens, A. (1994) "Brave New World: The New Context of Politics", s 21–38 i Miliband, D. (red.) *Reinventing the Left*. Cambridge: Polity Press.

Artikelförfattare erhåller tre exemplar av numret.

Recensioner

Sociologisk Forskning publicerar recensioner av nyutkommen litteratur av sociologisk relevans. Recensionen bör omfatta max 2 500 ord (cirka 5 A4 sidor, dubbelt radavstånd). Litteraturhänvisningar i recensionen ska förtecknas i en litteraturlista.

ARTIKLAR

Djurfeldt: Familjebrukets sociologi. Porträtt av den svenske bonden före EU-inträdet

Anttila: Att förhålla sig till tidigare forskning. Ett argumentationsanalytiskt perspektiv

Eriksson: Handlingar och utfall. En diskussion av samhandlingslogiker